

**Національна академія наук України
Інститут соціології**

Олександр Вишняк

**МОВНА СИТУАЦІЯ
ТА СТАТУС МОВ В УКРАЇНІ:
ДИНАМІКА, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ
(соціологічний аналіз)**

Київ 2009

ББК 60.5

В 55

В 55 *Вишняк О.* Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — 176 с.

ISBN 978-966-02-5187-8

У монографії на підставі результатів багатьох загальнонаціональних соціологічних досліджень із широким колом обґрунтованих соціологічних показників аналізується мовна ситуація в Україні та її динаміка в останні десятиліття. За допомогою регресивного аналізу виявляються чинники відтворення і змін мовної ситуації в Україні в сім'ї та в освітніх закладах, аналізуються оцінки мовної дискримінації громадян та ставлення їх до статусу мов в Україні, обґрунтовуються напрями державної мовної політики. Для науковців, викладачів, студентів, політичних діячів.

The linguistic situation in Ukraine and its dynamics in the last decades on the basis of many national sociological researches with the wide circle of reasonable sociological indexes are analyzed in the monograph. By the regressive analysis the factors of recreation and changes of linguistic situation appear in Ukraine in family and in educational establishments, the estimations of linguistic discrimination of citizens and their attitude toward status of languages in Ukraine are analyzed; directions of public linguistic policy are grounded.

For the scientists, teachers, students, political figures.

ББК 60.5

Наукові рецензенти:

Аза Л.О., доктор соціологічних наук

Михальченко М.І., доктор філософських наук

Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України (протокол №5 від 23 вересня 2008 року)

ISBN 978-966-02-5187-8

© Інститут соціології НАНУ, 2009

© Вишняк О., 2009

Зміст

Вступ	6
Розділ I	
МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ	
ТА ЇЇ ДИНАМІКА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	13
1.1. Соціологічні показники та методика дослідження	
функціонування та статусу мов в Україні	13
1.2. Функціонування української та російської мов	
в Україні в різних сферах життєдіяльності	32
1.3. Динаміка мовної ситуації в Україні	51
Розділ II	
ЧИННИКИ ВІДТВОРЕННЯ	
ТА ЗМІНИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ	62
2.1. Особливості відтворення мовної ситуації	
в сім'ї та закладах освіти	62
2.2. Математичний аналіз впливу різних чинників	
на мовні практики громадян	78
Розділ III	
ОЦІНКИ РІВНЯ МОВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ	
В РІЗНИХ СФЕРАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ	
ГРОМАДЯН УКРАЇНИ	89

Розділ IV	
СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ЗНАЧИМОСТІ	
МОВНИХ ПРОБЛЕМ ТА СТАТУСУ МОВ В УКРАЇНІ	102
4.1. Значимість мовних проблем у структурі	
соціальних проблем громадян: регіональні	
та соціально-демографічні особливості	102
4.2. Альтернативний підхід до визначення	
статусу мов в Україні: легких рішень немає	119
4.3. Ставлення громадян України до статусу мов	
в Україні, обґрунтування завдань	
та напрямів державної мовної політики	128
Додаток 1	
Інформаційні матеріали соціологічного дослідження	
“Вибір України: реалії, проблеми, перспективи”	
(жовтень 2006 року)	147
Додадок 2	
Інформаційні матеріали соціологічного дослідження	
“Стратегії України–2007” (липень 2007 року)	155
Додадок 3	
Інформаційні матеріали соціологічного	
дослідження “Вибір України–2007 (жовтень 2006 року)	
у розрізі регіональних, вікових, поселенських	
та мовних груп населення України	161

*Батькам моїм, ІВАНУ АВТОНОМОВИЧУ
ТА ГАЛИНІ МИКИТІВНІ, присвячується*

“Мужик все винесе, все переживе, всіх переспорить і повільно, крок за кроком, але неухильно і непереможно зі всіх сторін втиснеться в міста, і те, що тепер вважається мужицькою говіркою, буде в них через два покоління мовою газет, театрів та вивісок – і ще більше”.

Володимир (Зеев) Жаботинський,
єврейський письменник

Вступ

І хоча Володимир (Зеев) Жаботинський не був точним щодо «мужицької говірки», адже українська мова на момент написання цього матеріалу на початку ХХ століття вже була унормованою літературною й мала розвинену художню літературу із власними класиками, однак стан і тенденції функціонування мов в Україні відобразив досить правильно. Бо саме проблема мови спілкування в містах (особливо середніх та великих) в українських землях виникла не в останні десятиліття існування Радянського Союзу (за часів Володимира Щербицького, одного з останніх Перших секретарів ЦК КПУ), а значно раніше. І існувала вона не лише в містах, що входили до українських земель у складі Російської та Радянської імперії, а й у тих містах, що входили до складу Австро-Угорщини, а потім Польщі, Словаччини, Румунії.

Відстежити ситуацію в сфері функціонування мов в Україні впродовж не тільки останніх двох десятиліть незалежності української держави, а й усього останнього століття на підставі конкретних показників і виявити соціальні й адміністративні чинники цих змін неможливо, бо масові загальнонаціональні чи регіональні соціологічні опитування в нашій країні проводять лише в останні 15 років (уже після проголошення незалежності України). До того ж ці опитування містять дуже обмежену й недостатньо коректну кількість показників – щодо так званої «рідної мови» та мови спілкування

в сім'ї¹. Тільки в опитуванні, яке розпочинало в Інституті соціології НАН України другий етап моніторингового проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», було розширено коло соціологічних показників мовної ситуації та мовних переваг – до двох основних показників було додано чотири запитання щодо міри володіння українською, російською, англійською та іншими мовами (із варіантами відповіді: вільно володію, частково володію, не володію) та чотири запитання щодо мови спілкування – з друзями, з сусідами, на роботі (в навчальному закладі), у громадських місцях (вулиця, транспорт, магазин тощо) та одне запитання стосовно того, яку мову, крім української, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах

¹ Головаха Е.И., Панина Н.В. Национально-государственная идентификация и формирование социально-политических ориентаций русского меньшинства в Украине // Политическая культура населения Украины. (Результаты социологических исследований). – К.: ІС НАНУ, 1993. – С. 98–111; Євтух В.В., Аза Л.О. Про стан державної мови в Україні // Українське суспільство. Моніторинг–2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 261–267; Головаха Е.І., Панина Н.В. Зміни мовної ситуації в Україні // Українське суспільство. Моніторинг–2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 268–275; Шульга М.О. Поширеність російської мови в Україні // Українське суспільство. Моніторинг–2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 276–288; Шульга Н.А. Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках. Экспертный анализ. – К.: Фонд поддержки русской культуры в Украине, 2000. – С. 73–114; Аза Л.О. Тенденції етномовного розвитку в Україні // Українське суспільство: десять років незалежності. – К.: ІС НАНУ, 2001. – С. 528–536; Резнік О. Мовні практики в українському суспільстві // Україна–2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2002. – С. 517–522; Резнік О. Етнічність та її прояви у громадянському просторі України // Українське суспільство–2003. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2003. – С. 365–372; Аза Л. Регіональний аспект етномовної диференціації // Українське суспільство–2003. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2003. – С.494–500; Аза Л. Мова як фактор етнічної ідентичності // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. – К.: ІС НАНУ, 2002. – С. 221–236; Аза Л. Особливості етномовної ситуації в Україні (україно-російська двомовність) // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994–1999). Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: ІС НАНУ, 1999. – С. 148–151; Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 157–179.

(із варіантами відповіді – російську мову, англійську мову та іншу мову)². Розширення кола соціологічних показників дало можливість виявити таке:

– якщо в сім'ї україномовні практики спілкування (38%) переважають над російськомовними (33%) та двомовними (28%), у сусідському спілкуванні спостерігається майже баланс між україномовними (34,5%), російськомовними (34,4%) та двомовними (30,7%) практиками, то на роботі (навчанні) вже дещо переважають двомовні (37%) та російськомовні (32%) практики над україномовними (31%), а особливо двомовні практики переважають (38%), як і російськомовні (35%) над україномовними (26%), в громадських місцях (вулиця, транспорт, магазин тощо);

– рівень вільного володіння громадянами України російською мовою, за самооцінками громадян (82%), був статистично значимо вищий, ніж рівень вільного володіння українською (73,5%), хоча частка тих, хто зовсім не володіє українською (4%), не надто більша, ніж тих, хто зовсім не володіє російською (2%).

Таким чином, дослідження 2002 року дало змогу глибше проаналізувати мовну ситуацію в Україні, її динаміку та чинники, що її визначають. Але воно не стало предметом глибокого наукового аналізу. В єдиній публікації за даними цього дослідження (автор – О.Резнік) наводяться загальні дані моніторингу 2002 навіть без коментарів³.

До того ж вже у 2003 році із моніторингу Інституту соціології НАНУ запитання щодо володіння мовами та мовних практик спілкування (окрім мови спілкування в сім'ї) знову було вилучене. У 2003 році залишилося лише запитання щодо необхідності обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах інших мов (окрім української)⁴. У наступних дослідженнях Інституту соціології НАНУ серед запитань, що характеризують мовну ситуацію, залишилися, знов таки,

² *Українське суспільство. 1992–2002 (Соціологічний моніторинг)* / За ред. Н.Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003. – С. 63–65.

³ *Резнік О.* Мовні практики в українському суспільстві // *Україна–2002. Моніторинг соціальних змін.* – С. 520.

⁴ *Див.: Українське суспільство: Соціологічний моніторинг 1994–2003* / За ред. Н.Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2003. – С. 46.

сумнівне запитання щодо «рідної мови» й мови спілкування в сім'ї та запитання про вивчення інших мов⁵.

За цих умов аналіз динаміки самооцінок громадян України щодо знання української та російської мови та мовних практик у різних сферах життєдіяльності був неможливий, принаймні за допомогою методів повторних моніторингових досліджень.

Усе це й визначило основні завдання нашого дослідження, що ґрунтується на матеріалах кількох масштабних соціологічних досліджень 2005–2007 років, виконаних під керівництвом автора пропонованої монографії у співпраці із М.О.Шульгою та І.Е.Бекешкіною:

1) обґрунтувати систему соціологічних показників аналізу мовної ситуації та ставлення громадян до статусу мов в Україні;

2) обґрунтувати методики аналізу динаміки мовної ситуації із застосуванням когортного, біографічного та когортно-біографічного методів;

3) виявити основні тенденції функціонування української та російської мов у різних сферах життєдіяльності мешканців різних регіонів та соціодемографічних груп;

4) вивчити тенденції змін мовної ситуації в Україні за останні десятиліття в різних сферах життєдіяльності громадян;

5) вивчити вплив батьківської сім'ї, школи та спеціальних навчальних закладів на формування мовних практик громадян України;

6) за допомогою методів математичного аналізу розкрити взаємозв'язок та вплив різних чинників на мовні практики громадян України;

7) вивчити оцінки рівня дискримінації мешканців різних регіонів і груп за мовною ознакою в різних сферах життєдіяльності;

8) виявити рівень значимості мовних проблем у масовій свідомості населення України;

⁵ Див.: Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, Фонд «Демократичні ініціативи». – С. 68; Паніна Н.В. Українське суспільство 1992–2006: Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 38.

9) виявити ставлення громадян до статусу мов в Україні й обґрунтувати стратегії державної мовної політики.

Емпіричну базу досліджень мовної ситуації та статусу мов першою чергою становлять два загальнонаціональні опитування населення України, проведені у 2006–2007 роках:

1. Дослідження за умовною назвою «Вибір України: реалії, проблеми, перспективи»

Соціологічне дослідження на замовлення громадсько-політичного об'єднання «Український форум» проводили Інститут соціології НАНУ та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» із 11 до 22 жовтня 2006 року в усіх областях України, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі (всього у 95 міських та сільських поселеннях). Загалом за квотною національною вибіркою було опитано 2011 респондентів, які за статтю, віком, освітою, типом поселення та областями репрезентують населення України віком понад 18 років. Основним завданням цього дослідження було вивчення геополітичних орієнтацій населення України, ставлення громадян до членства країни в ЄС, ЄП, НАТО, Організації договору колективної безпеки країн СНД (ОДКБ) та інших міжнародних структурах, а також до мовної ситуації, оцінок мовної дискримінації в Україні, ставлення громадян до статусу мов в Україні та мовних тенденцій серед населення. Максимальна похибка вибірки, з урахуванням дизайн-ефекту, не перевищує 3%. Основні результати опитування в частині геополітичних орієнтацій були опубліковані раніше⁶, а стосовно мовної ситуації та статусу мов публікуються вперше.

Керівники опитування – д-р соціол. наук М.О.Шульга, д-р соціол. наук О.І.Вишняк.

2. Дослідження за умовною назвою «Омнібус–2007»

Соціологічне дослідження проводилося Інститутом соціології НАН України та соціологічною службою «СОЦІС» у травні 2007 року в усіх областях України, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі. Загалом за квотною національною вибіркою було опитано 1800 респондентів, які за статтю,

⁶ Соціологічне дослідження «Геополітичний вибір України: реалії, проблеми, перспективи» // *Безпека України–2010* / За ред. В.П.Горбуліна, А.М.Зленка, Г.К.Крючкова, В.П.Семиноженка. – К.: Український Форум, 2007. – С. 99–123.

віком, типом поселення та областями репрезентують населення України віком понад 18 років. Опитування було багатопільовим, містило кілька блоків запитань, серед яких було й вивчення за методикою О.І.Вишняка та М.О.Шульги мовної ситуації, мовних преференцій і ставлення громадян до статусу мов в Україні. Детальніше результати цього опитування опубліковані у збірці Інституту соціології НАНУ⁷.

Як додаткові в монографії також наведено результати таких опитувань:

1. Дослідження за умовною назвою «Вибори–2006» (грудень 2005 року)

Соціологічне дослідження «Вибори–2006» проводилося Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС), фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та Центром «Українське демократичне коло» за 24 обласними репрезентативними вибірками, вибіркою в Автономній Республіці Крим, м. Києві та м. Севастополі, які репрезентують населення цих адміністративних одиниць віком понад 18 років за статтю, віком, освітою, типом поселення. Усього за квотною вибіркою було опитано 16157 респондентів, більш як 600 респондентів у кожній області, Автономній Республіці Крим та м. Києві, та більш як 400 респондентів у м. Севастополі. При цьому КМІС проводив опитування за репрезентативними вибірками у 12 областях України (Рівненська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Черкаська, Вінницька, Хмельницька), у м. Києві, в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс» проводила опитування у 9 областях України (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Київська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська), а Центр «Українське демократичне коло» – у 3 областях (Волинська, Одеська, Донецька).

У монографії використано результати об'єднаного масиву даних «обласних» досліджень з урахуванням коефіцієнтів областей до частки громадян віком понад 18 років в Україні загалом.

⁷ Українське суспільство–2007. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2007.

Керівники дослідження – д-р соціол. наук О.І.Вишняк, канд. філос. наук І.Е.Бекешкіна.

2. Дослідження за умовною назвою «Стратегії України–2007» (липень 2007 року)

Дослідження «Стратегії України–2007» було проведено соціологічним консорціумом у складі фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс», Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та соціологічної служби «СОЦІС» від 6 до 19 липня 2007 року в усіх областях України, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі.

Усього було опитано 11075 респондентів за трьома паралельними загальнонаціональними вибірками, кожна з яких за статтю, освітою, віком, типом поселення та областями репрезентує доросле населення України віком понад 18 років. При цьому фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» було опитано 3996 респондентів, КМІС – 4079 респондентів, службою «СОЦІС» – 3000 респондентів.

Керівники дослідження – д-р соціол. наук О.І.Вишняк, канд. філос. наук І.Е.Бекешкіна.

Координатор роботи соціологічних служб – І.Е.Бекешкіна.

У монографії, окрім Додатка 3, використовуються результати об'єднаного масиву трьох соціологічних служб.

У дослідженні також використано результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України у 1994–2006 роках та інших соціологічних досліджень фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс».

Автор висловлює щирю подяку заступникові директора Інституту соціології НАНУ, докторові соціологічних наук, професорові М.О.Шульзі та старшому науковому співробітнику Інституту соціології НАНУ І.Е.Бекешкіній за творчу співпрацю в організації й підготовці спільних досліджень за даною темою, керівникові відділу програмування Інституту соціології В.Ф.Мусієнко за оброблення соціологічної інформації, політтехнологові О.О.Медведеву за співпрацю в організації окремих досліджень.

Підготовку монографії до друку здійснено провідним інженером І.В.Данилюк та провідним соціологом О.Ю.Соколовою, за що автор висловлює їм щирю подяку.

Розділ I

МОВНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ДИНАМІКА: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

1.1. Соціологічні показники та методика дослідження функціонування та статусу мов в Україні

Попри те, що мовна ситуація та статус мов в Україні постійно перебувають у центрі уваги й протистояння політичних сил та громадськості, однак абсолютна більшість авторів праць вивчають та аналізують її на обмеженому колі показників.

Так, у багаторічному моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАНУ як базові характеристики використовують лише два показники:

1) **Ваша рідна мова** (без визначення, що розуміється під “рідною мовою”);

2) **Мова спілкування в родині (вдома)**¹ (“Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?” – із варіантами відповіді: “переважно українською”, “переважно російською”, “і українською, і російською, залежно від обставин”, “іншою мовою”).

А це дуже обмежує можливість системного аналізу мовної ситуації й динаміки функціонування мов в Україні.

В окремих дослідженнях ці показники (як у 2002–2003 роках) доповнюються ставленням громадян до необхідності обов’язкового вивчення інших мов (окрім дер-

¹ Див., наприклад: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003 / За ред. *Н.В.Паніної*. – К.: ІС НАНУ, 2003. – С.46, 69.

жавної) в Україні (“Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов’язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?” – із варіантами: “російську”, “англійську” чи “іншу” та можливістю обрати необмежену кількість варіантів)².

Однак це майже не розширює можливостей аналізу мовної ситуації.

Що стосується ставлення громадян України до статусу мов в Україні, то для цього взагалі використовують тільки один показник: *ставлення до надання російській мові статусу офіційної в Україні* (без визначення, що таке статус офіційної мови і як він співвідноситься зі статусом української мови як державної).

І вивчають це ставлення за допомогою запитання: “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?” (із варіантами відповіді: “ні”, “так”, “важко сказати”).

Питання щодо статусу української мови, російської мови як регіональної тощо, як правило, взагалі не вивчаються соціологами. Понад те, вважається, що масова свідомість населення є логічною, раціональною та послідовною, а відтак якщо громадяни підтримують надання російській мові статусу другої державної (чи офіційної), то вони не можуть одночасно підтримувати статусу української мови як єдиної державної, бо з раціональної точки зору це взаємовиключні позиції. Однак у реальності ситуація складніша. *І потрібна система показників, яка б характеризувала ставлення громадян до державного статусу мов в Україні загалом, ставлення до української мови як державної чи офіційної, ставлення громадян до статусу російської мови та мов національних меншин як регіональних мов.*

Ширший перелік показників використовували у спеціальному дослідженні мовної ситуації, проведеному

² Там само.

2000 року Інститутом соціології НАН України та опитувальною мережею фірми “СОЦІС” (вибірка – 1200 респондентів)³, де до блоку мовних запитань додали ще три:

1) **Необхідність знання дітьми й онуками громадян української мови** (“Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання української мови?” – із варіантами відповіді: “так, безумовно”, “ні, не обов’язково”, “важко відповісти”);

2) **Необхідність знання дітьми й онуками громадян російської мови** (“Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання російської мови?” – із аналогічними варіантами відповіді);

3) **Необхідність знання дітьми та онуками громадян однаковою мірою української та російської мов** (“Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання в рівній мірі української та російської мови?” – з аналогічними варіантами відповідей).

При цьому і формулювання запитань, і варіанти відповідей дещо підштовхують респондентів до позитивних відповідей. А головне – показники, які відображали б самооцінки реального рівня володіння українською, російською мовою, мовами національних меншин чи іноземними мовами в даному дослідженні були відсутні.

Трохи іншою була система показників цільового дослідження “Етнічні групи України”: досліджували по 200 респондентів української, російської, кримськотатарської, польської, угорської, єврейської та ромської національностей, дослідження проведене у жовтні 2003 року соціологічним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у співпраці із соціологами університету штату Айова (США).

³ *Шульга Н.А.* Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках – экспертный анализ. – К.: Фонд поддержки русской культуры в Украине, 2000. – С.73–114.

Ця система показників функціонування мов в Україні була такою:

1. Що громадяни розуміють під рідною мовою: “Як Ви вважаєте, що таке рідна мова?” (із варіантами відповіді: 1) “це мова національності, до якої я належу”; 2) “це мова, якою розмовляли мої батьки”; 3) “це мова, на якій я думаю і можу вільно спілкуватися”; 4) “це мова, на якій я розмовляю найчастіше”; 5) “інше”; 6) “не визначилися”).

2. Рівень володіння рідною мовою: “Чи володієте Ви рідною мовою?” (із варіантами відповіді “володію вільно”, “володію, але при розмові маю певні проблеми”; 3) “розумію мову, але не розмовляю”; 4) “зовсім не володію”).

3. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в державних дошкільних навчальних закладах: Є чи немає можливості для вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі)?” (із варіантами відповіді: “є” та “нема”).

4. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в приватних дошкільних навчальних закладах (з аналогічним запитанням та варіантами відповіді).

5. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) в державних загальноосвітніх школах (із аналогічними запитаннями та варіантами відповіді).

6. Можливість вивчення мови Вашої етнічної (національної) групи у Вашому місті (селі) у вечірніх школах (із аналогічним запитанням та відповідями).

7. Наявність у Вашому місті (селі) школи, де всі предмети викладають мовою Вашої етнічної групи (із варіантами відповіді: так, ні, важко сказати).

8. Мова спілкування в сім'ї (вдома): “Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь у Вашій сім'ї (вдома)?” (із варіантами відповідей: переважно українською, переважно російською, по-різному, залежно від обставин; мовою моєї етнічної групи (якою?).

9. **Мова спілкування з сусідами** (з аналогічними варіантами відповідей).

10. **Мова спілкування з колегами по роботі та навчанню:** “Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь з колегами по роботі (у навчальному закладі)?” (з аналогічними варіантами відповіді).

11. **Чи використовують у спілкуванні на роботі чи навчанні інші мови?** (із варіантами відповіді: ні, використовую таку-то мову).

12. **Чи вивчають (вивчали) діти та онуки в школі мову Вашої етнічної (національної) групи?** (із варіантами відповідей: 1) відвідують (відвідували) середню школу, де всі предмети викладали мовою етнічної групи; 2) відвідують (відвідували) школу, де мова моєї етнічної групи вивчалася серед обов’язкових предметів; 3) відвідують (відвідували) середню школу, де мова моєї етнічної групи вивчалася факультативно; 4) не вивчали мови моєї етнічної групи взагалі; 5) у мене немає (не було) дітей та онуків; 6) важко відповісти).

13. **Необхідність здобути освіту мовою Вашої етнічної (національної) групи:** “Чи вважаєте Ви потрібним для Ваших дітей (онуків) здобуття освіти мовою Вашої етнічної (національної) групи?” (із варіантами відповідей: “безумовно потрібно”, “бажано”, “не обов’язково”, “зовсім не потрібно”, “важко відповісти”).

Потреби мовою власної національної (етнічної) групи...

14. Читати газети і журнали.

15. Читати наукову та науково-популярну літературу.

16. Читати художню літературу.

17. Переглядати телевізійні програми.

18. Слухати радіопрограми.

19. Відвідувати концерти національних (етнічних) художніх колективів (співаків).

Показники 18–19 із варіантами відповіді: є така потреба, нема, важко відповісти.

Можливості у власному місті (селі) мовою своєї національної (етнічної) групи...

20. Читати газети і журнали.
21. Читати наукову та науково-популярну літературу.
23. Переглядати телевізійні програми.
24. Слухати радіопрограми.
25. Відвідувати концерти національних (етнічних) художніх колективів (співаків).

Показники 14–25 із варіантами відповіді: так, ні, важко сказати.

Регулярність особистих практик мовою своєї національності в останні місяці

26. Читання газет і журналів.
27. Читання наукової та науково-популярної літератури.
28. Читання художньої літератури.
29. Перегляд телевізійних програм.
30. Прослуховування радіопрограм.
31. Відвідування концертів національних (етнічних) художніх колективів (співаків).

Показники 26–31 із варіантами відповіді “часто”, “зрідка”, “ні, не читаю, не відвідую, не слухаю, не дивлюсь”⁴.

Поряд із великою кількістю інших показників етнічної ідентифікації та практик це дослідження дало змогу детально розкрити мовну ситуацію серед українців, росіян і деяких етнічних меншин України. Однак ані його емпіричні результати, ані їхній науковий аналіз досі не опубліковано в Україні, хоча це дослідження дає підстави для низки змістових і методичних висновків.

Так, показник рідної мови дуже неоднозначно розуміється навіть у науковій літературі. Зокрема, “філологи під рідною мовою розуміють або (1) мову, якою розмовляла мати; або (2) мову, якою з громадянином розмовляли в ранньому дитинстві; або (3) першу мову, якою громадянин заговорив сам у дитинстві; або (4) мову, якою

⁴ Методику й інструментарій цього дослідження розроблено членом-кореспондентом НАНУ В.Б.Євтухом і доктором соціологічних наук О.І.Вишняком.

громадянин нині найчастіше користується на практиці, або (5) мову етносу, до якого належить громадянин”⁵.

Тобто, як зазначав М.О.Шульга, “з цього питання навіть у філологів немає однозначного розуміння... в патріархальному суспільстві з нерозвиненою комунікацією і міграційною рухливістю населення, з міцними етнічними, релігійними, культурними бар’єрами практично завжди збігалися етнічність, рідна мова, материнська мова, мова етносу, перша функціональна мова, культурна орієнтація. Але в сучасному дедалі більш глобалізованому світі ці бар’єри давно вже зруйновано”⁶. Він пропонує власне визначення рідної мови як мови, “через яку особистість може найповніше виявити свою мовну компетентність” і якою “особистість мислить”⁷.

Проте навіть якщо рідна мова – це мова, якою мислить і якою найкраще володіє громадянин, з цього зовсім не випливає, що саме це мають на увазі громадяни, коли відповідають на запитання про рідну мову.

Аналіз цільового національного дослідження етнічних груп України 2003 року показує, що серед громадян усіх семи етнічних груп (про які йшлося вище), 42,1% вважають, що рідна мова – це мова національності, до якої вони належать, 23,1% – що це мова, якою розмовляли їхні батьки, 27,4% – що це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися, 2,8% – що це мова, якою розмовляють найчастіше, 4,4% – надали інші відповіді чи не визначилися взагалі.

При цьому з-поміж етнічних українців 57,4% вважають, що рідна мова – це мова національності, до якої вони належать, 12,9% – що це мова батьків, 24,8% – це мова, якою вони думають і можуть вільно спілкуватися. Серед

⁵ Див.: Шульга Н.А. Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики // Проекты законов о языках – экспертный анализ. – С. 12–13.

⁶ Там само.

⁷ Там само. – С. 14.

етнічних євреїв, ромів, кримських татар, угорців та поляків 37–47% вважають, що це мова національної групи, 16–40% – мова батьків, 17–32% – мова, якою думають і можуть вільно спілкуватися, з-поміж етнічних росіян найбільше тих, хто вважає рідною мову, якою думають і можуть вільно спілкуватися (52,8%), мову національної групи (30,3%) і найменше – мову батьків (13,3%).

Таким чином, загалом серед усіх етнічних груп України існують різні розуміння поняття “рідна мова” й суттєві відмінності між представниками двох найчисельніших етнічних груп України – українців і росіян, які загалом становлять понад 95% населення країни. За цих умов абстрактне запитання про рідну мову в опитуваннях взагалі не піддається раціональній інтерпретації, бо виявлений за допомогою такого запитання “рівень володіння рідною мовою” представників різних етнічних груп України чи визнання громадянами української або російської мови як рідних мало характеризує мовну ситуацію в Україні, хоча давно включається не лише до соціологічних опитувальників, а й зі сталінських часів разом із національною ідентифікацією включений до переписів населення.

У переписах населення вельми однорідної в мовному плані Польщі, окрім запитання “До якої національності Ви себе відносите?”, було запитання не про “рідну мову” як в Україні, а запитання щодо мови було таким: “Якою мовою (мовами) Ви найчастіше розмовляєте вдома?”. Конструкція запитання давала змогу визначити дві непольські мови, незалежно від того, використовуються вони разом із польською чи окремо⁸.

Отже, через багатозначність та некоректність щодо інтерпретації показник рідної мови потрібно вилучити із соціологічних досліджень, замінивши його показника-

⁸ *Бабінський Г.* Національні й етнічні меншини в Польщі у світлі перепису населення 2002 року // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 86.

ми мови спілкування батьків (чи осіб, які їх заміняли) та мови, якою громадяни думають (“внутрішня мова”).

Що стосується володіння (знання) мов, то тут можливі запитання щодо знання різних мов, зокрема мови тієї етнічної (національної) групи, до якої належить громадянин.

Існують суттєві проблеми і щодо шкал вимірювання мовних практик і володіння громадянами України різними мовами та чинників, що їх визначають.

Так, у моніторингу Інституту соціології НАНУ показник мови спілкування в сім’ї (“Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?”) завжди вимірювали за чотирибальною шкалою, але не завжди однаково. Іноді це була шкала “переважно українською”, “переважно російською”, “і українською, і російською, залежно від обставин”, “іншою”⁹, а іноді “тільки українською”, “тільки російською”, “по-різному, залежно від обставин”, “іншою”¹⁰. В “Омнібусах” фірми “СОЦІС” теж використовують чотирибальну, але децю іншу шкалу: “українською”, “російською”, “українською і російською в рівній мірі”, “іншою”¹¹.

Тобто ці шкали не зовсім ідентичні й порівняння результатів, отриманих у дослідженнях в різні роки, не є однозначно зіставними. При цьому шкала фірми “СОЦІС” хоч і є симетричною, але не повністю, бо не зовсім зрозуміло, до якої категорії відносити тих, хто розмовляє переважно українською, але часто і російською (але не однаковою мірою) чи навпаки, переважно російською, але часто і українською.

Шкали моніторингу Інституту соціології НАН України формально повніші, але перша із них не дає можливості

⁹ Див., наприклад: Українське суспільство: соціологічний моніторинг. – 1994–2003. – С. 46.

¹⁰ Див.: Українське суспільство–2001. Анкета. – К: ІС НАНУ, 2001 (січень). – С. 27.

¹¹ Див.: Анкета. Социс–омнібус. – 1997. – Апрель.

відокремити частку населення, яка в мовних практиках користується лише однією мовою, від двомовних громадян (винятково українською та винятково російською), а друга не дає можливості у категорії білінгвів (по-різному, залежно від обставин) розрізнити тих, хто, розмовляючи двома мовами, переважно вживає українську, переважно російську та обидві мови практично однаковою мірою.

Ще менш інформативною є шкала для вимірювання мовного спілкування в дослідженні 2000 року, яка передбачала тільки три категорії – українську, російську та інші¹², хоча мовна практика в Україні є значно складнішою.

При цьому для аналізу мов спілкування в різних сферах життя громадян (у сім'ї, в громадських місцях, із сусідами та родинами, з колегами по роботі та навчанню) бажано використовувати шестибальну симетричну шкалу:

- 1) розмовляю виключно українською;
- 2) розмовляю переважно українською, але зрідка і російською;
- 3) однаковою мірою розмовляю як українською, так і російською;
- 4) розмовляю переважно російською, але зрідка і українською;
- 5) розмовляю виключно російською;
- 6) розмовляю переважно іншими мовами.

Однак і ця шкала не відображає багатоманіття мовних практик в Україні через наявність у повсякденній мові спілкування різних регіональних діалектів української (меншою мірою – російської мови) та, особливо, так званого суржику – змішаної мови, переважно української з великою кількістю фонетичних, синтаксичних та лексичних вкраплень російської мови. Вивченню цієї проблеми

¹² Див.: *Шульга Н.А.* Функционирование украинского и русского языков в украинском обществе // Проекты законов о языках – экспертный анализ. – С. 73–144.

не в філологічних чи етнографічних, а в масових соціологічних дослідженнях взагалі не приділяється уваги. І методично вона взагалі не обґрунтована. Як експеримент у даному дослідженні ми запропонували шестибальну шкалу вимірювання мовних практик, модифіковану із запропонованої вище:

- 1) розмовляю виключно українською;
- 2) розмовляю переважно українською, але зрідка і російською;
- 3) розмовляю змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова;
- 4) розмовляю переважно російською, але зрідка і українською;
- 5) розмовляю виключно російською;
- 6) розмовляю іншою мовою.

Складною залишається проблема шкал вимірювання рівня володіння громадянами певними мовами в соціологічних масових опитуваннях, де практично немає можливості застосовувати філологічні тестові методи чи методи зовнішнього оцінювання. А тому можна говорити тільки про самооцінні показники володіння мовою, котрі, як правило, є завищеними, а для вимірювання їх можна застосовувати таку шкалу (в суспільстві суцільної грамотності):

- 1) вільно можу говорити, читати та писати цією мовою;
- 2) вільно можу читати та писати, але маю проблеми при розмові;
- 3) вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю;
- 4) в основному розумію цю мову, але читати, писати та розмовляти не можу;
- 5) практично не розумію цієї мови.

Наявність показників самооцінок володіння мовами сприятиме виявленню їхнього впливу на реальні мовні практики функціонування мов і з'ясування того, якою мірою рівень володіння мовами пов'язаний із викорис-

танням їх громадянами України у різних сферах життєдіяльності.

Важливе значення має розроблення показників наявності чи відсутності дискримінації мовних груп в Україні не за етнічною, а за мовною ознакою. У масштабних комплексних та етнокультурних дослідженнях в Україні оцінки етнічної дискримінації присутні, але проблеми дискримінації за мовними ознаками не вивчаються. Так, у багаторічному моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАНУ використовують чотири показники фактів дискримінації етнонаціональних груп, які вимірюють за допомогою запитань: “Чи доводилося Вам за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (порушення прав та інтересів) щодо... 1) українців; 2) росіян; 3) євреїв; 4) людей інших національностей (із варіантами відповіді: “так”, “ні”, “важко сказати”)¹³.

У вже згадуваному цільовому дослідженні “Етнічні групи України” застосовано три інші показники оцінок етнічної дискримінації:

1) Чи доводилося Вам особисто стикатися з **фактами утисків (дискримінації) представників Вашої етнічної (національної) групи** в останні десять років? (із варіантами: не доводилося, доводилося, але рідко, доводилося досить часто);

2) **Якщо доводилося стикатися з фактами дискримінації представників Вашої етнічної групи, то в яких сферах це відбувалося?** (із варіантами відповідей: у сфері освіти, в бізнесі, в політиці, в питаннях працевлаштування, у сфері культури, в питаннях релігії, інше);

3) **Якщо Вам доводилося стикатися з фактами утисків (дискримінації) Вашої етнічної групи, то де це відбувалось?** (із варіантами відповідей: на роботі, в громадських місцях, у сім’ї, у стосунках із сусідами, у пресі, в телевізійних

¹³ Див., наприклад: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – С. 45.

повідомленнях, у публічних виступах політиків і громадських діячів, в інших місцях).

Такий підхід уможливилює отримання самооцінок етнічної дискримінації та з'ясування їхньої частоти, сфери суспільного й приватного життя, де ці факти мали місце.

Аналогічний підхід щодо наявності фактів утисків і сфер, де це відбувається, можна застосувати і в *самооцінках дискримінації* за мовною ознакою.

Зрештою мінімальна система показників функціонування мов в Україні та ставлення громадян до статусу мов у державі може включати такі групи й окремі показники.

I. Показники реального функціонування мов в Україні:

1.1. Мова (мови), якою громадяни думають (за шестибальною шкалою, про яку йшлося вище);

1.2. Мова (мови), якою громадяни спілкуються вдома (в сім'ї) (за тією самою шкалою);

1.3. Мова (мови), якою громадяни спілкуються на вулицях, у громадських місцях (за тією самою шкалою);

1.4. Мова, якою громадяни спілкуються на роботі або в навчальних закладах із колегами (за тією самою шкалою);

1.5. Мова, якою громадяни спілкуються із родичами та знайомими (окрім колег по роботі чи навчанню) (за тією самою шкалою).

II. Показники самооцінок володіння різними мовами в Україні:

2.1. Самооцінні показники володіння українською мовою (за шестибальною шкалою, про яку йшлося вище);

2.2. Самооцінні показники володіння російською мовою (за аналогічною шкалою);

2.3. Самооцінні показники володіння мовами інших етнічних меншин України (за аналогічною шкалою);

2.4. Самооцінні показники володіння провідними світовими мовами – англійською, німецькою тощо (за аналогічною шкалою).

III. Показники самооцінок фактів дискримінації за мовною ознакою:

3.1. При виборі навчання в загальноосвітній школі (за шкалою: “так”, “ні”, “важко сказати”);

3.2. Під час вступу та навчання у вищих чи професійних навчальних закладах (за аналогічною шкалою);

3.3. При працевлаштуванні (за аналогічною шкалою);

3.4. На роботі (під час виконання службових обов’язків) (за аналогічною шкалою);

3.5. При розв’язанні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації) (за аналогічною шкалою);

3.6. При розв’язанні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах) (за аналогічною шкалою).

IV. Показники інститутів, що впливають на володіння та використання мов:

4.1. Мова (мови), якою розмовляли батьки (чи особи, які їх заміняли) (за шестибальною шкалою, аналогічною мовам спілкування);

4.2. Мова навчання в загальноосвітніх школах (за шкалою: “українська”, “російська”, “спочатку російська, потім українська”, інша);

4.3. Мова навчання у вищих чи інших професійних закладах (для тих, хто в них навчався) (за шкалою: “тільки українською”, “тільки російською”, “більшість предметів викладали українською”, “більшість предметів викладали російською”, “іншою”).

V. Показники преференцій громадян щодо бажаних мов навчання дітей (онуків) та “споживання” засобів масової інформації і закладів культури:

5.1. Ставлення громадян до необхідності знання дітьми (онуками) української мови (за шкалою: “безумовно, так”, “радше так”, “радше ні”, “безумовно ні”, “важко відповісти”);

5.2. Ставлення громадян до необхідності знання дітьми (онуками) російської мови (за аналогічною шкалою);

5.3. Ставлення громадян до бажаної мови перегляду (прослуховування) програм новин та суспільно-політичних передач по радіо і телебаченню (за шкалою “українською”, “російською”, “і українською, і російською рівною мірою”, “не важливо, українською чи російською”, “іншою”);

5.4. Ставлення громадян до бажаної мови перегляду фільмів російського виробництва на телебаченні (за аналогічною шкалою);

5.5. Ставлення громадян до бажаної мови читання газет (за аналогічною шкалою);

5.6. Ставлення громадян до бажаної мови читання художніх часописів (книжок) (за аналогічною шкалою).

VI. Показники ставлення громадян до статусу мов в Україні:

6.1. Ставлення громадян до статусу української мови як єдиної державної при гарантуванні права на вільний розвиток іншим мовам (за п'ятибальною шкалою, “цілком схвалюю”, в основному схвалюю”, “в основному не схвалюю”, “зовсім не схвалюю”, “не визначилися”);

6.2. Ставлення громадян до російської мови як другої державної в Україні поряд із українською (за аналогічною шкалою);

6.3. Ставлення громадян до надання статусу офіційної російській мові та мовам національних меншин в окремих регіонах України (за аналогічною шкалою);

6.4. Ставлення громадян до рівного статусу всіх мов в Україні, без потреби надавати жодній мові статусу державної та офіційної (за аналогічною шкалою);

6.5. Ставлення громадян щодо референдуму про статус мов в Україні (зі шкалою: “такий референдум дуже потрібен”, “радше потрібен”, “радше не потрібен”, “зовсім не потрібен”, “не визначилися”).

Така мінімальна система показників дасть можливість системно виявляти мовну ситуацію в Україні, чинники

функціонування мов та чинники ставлення до статусу мов в Україні, а також обґрунтувати мету, завдання й напрями державної мовної політики. Звісно, цінність цієї інформації була б значно вищою, якби була можливість не тільки зафіксувати ситуацію в мовному середовищі на нинішній момент, а й виявити тенденції її змін за роки незалежності й у глибшій ретроспективі.

Найповнішу інформацію про динаміку певних соціальних процесів (у тому числі й у сфері функціонування мов в Україні) дають повторні (моніторингові) соціологічні дослідження, проведені за єдиною системою вибірки та аналогічною методикою. Однак, як ми вже зазначали, матеріали багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАНУ (1994–2006 роки) містять лише два обґрунтовані показники ситуації у мовній сфері (мова спілкування в сім'ї та ставлення громадян до статусу російської мови). Проте моніторингові дослідження – не єдиний спосіб виявлення динаміки певних соціокультурних процесів.

Як уже зазначалося, “на перший погляд виявити динаміку певних соціальних явищ можна лише в перебігу багаторазових соціологічних досліджень, які дають змогу зафіксувати стан розвитку цих об’єктів у кількох інтервалах історичного часу. Але така позиція не зовсім точна. В соціології й суспільних соціальних науках робиться спроба й у рамках одномоментного дослідження виявити не тільки структуру певних соціальних явищ, а й їхню динаміку. Найпоширенішим у соціальних науках (особливо в демографії) став когортний аналіз”¹⁴.

Використовують цей метод і в аналізі мовної ситуації в Україні¹⁵.

¹⁴ Вишняк А.І. Стратегии динамического анализа в изучении межгенерационной трудовой мобильности // Межгенерационная трудовая мобильность. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 41.

¹⁵ Головаха Є.І., Паніна Н.В. Зміни мовної ситуації в Україні // Українське суспільство: моніторинг–2000. Інформаційно-аналітичні матеріали. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2000. – С. 274.

Звісно, когортний аналіз має певні обмеження. По-перше, на відміну від демографічних досліджень, де порівнюються дані стосовно щорічних вікових груп, представники яких народилися в тому самому році, в соціологічних дослідженнях (через невеликі обсяги вибірки досліджень) існує можливість порівнювати дані стосовно мовних практик тільки в плані узагальнення десятирічних чи двадцятирічних вікових груп. Лише в дослідженнях із великими обсягами вибірки (приміром, “Національне дослідження передвиборчої ситуації в Україні”, проведене за вибіркою у 16,5 тис. респондентів у грудні 2005 року КМІС, фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” і центром “Українське демократичне коло” чи “Дослідження соціально-політичної ситуації”, проведене за вибіркою у 5000 респондентів у грудні 2006 року фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та центром “Українське демократичне коло”, обидва – під керівництвом І.Е.Бекашкіної та О.І.Вишняка, можна аналізувати динаміку мовної ситуації п’ятирічних та навіть річних когорт громадян. Однак кількість показників у них теж обмежена двома – мова спілкування в сім’ї (за чотирибальною шкалою) та альтернативний вибір статусу мов в Україні (за шкалою: єдина українська державна, дві державні – українська та російська, одна українська державна і російська офіційна в окремих регіонах).

По-друге, порівняння мовних практик громадян різних вікових груп (когорт) не зовсім коректне, оскільки старші вікові групи через смертність репрезентовані в нинішній час меншою кількістю громадян, ніж молодші. Але у нас немає жодних підстав вважати, що різні мовні групи громадян (україномовні, російськомовні, двомовні тощо) суттєво відрізняються за коефіцієнтами смертності, а тому цим обмеженням для когортного аналізу мовної динаміки можна знехтувати.

По-третє, порівняння мовних практик громадян різних вікових груп (когорт) не зовсім коректне й тому, що частина громадян старшого віку могла впродовж свого

життя змінити мову спілкування з різних причин (чи то під впливом міграції до іншомовного середовища, чи то під впливом історичних і політико-ідеологічних змін). Останній чинник є суттєвішим за попередні, однак інформацію щодо його впливу можна виявити, якщо когортний аналіз динаміки мовних практик доповнити ретроспективно-біографічним аналізом, який раніше у вітчизняній українській та російській соціології застосовували найчастіше для вивчення динаміки трудової, соціально-професійної та соціальної мобільності громадян¹⁶.

Як ми зазначали раніше, “люди, які перебувають на різних етапах життєвого циклу, не можуть не відрізнятися за соціальним статусом, способом життя тощо. Це значно обмежує можливості аналізу динаміки соціальних явищ... Тому в чистому вигляді одномоментний когортний аналіз без застосування інших методів аналізу не дістав поширення в соціологічних дослідженнях”¹⁷.

Подолати ці недоліки когортного аналізу без скорочення рамок соціально-історичного аналізу динаміки певних соціальних процесів (у тому числі й функціонування мов в Україні) дає змогу ретроспективно-біографічний метод, який був розроблений зарубіжними і вітчизняними соціологами для аналізу соціально-професійної, трудової та соціальної мобільностей¹⁸. Одним зі способів розв’язання цього завдання є метод трудової (життєвої) біографії, коли респондентам ставлять запитання щодо важливих фактів їхньої біографії. Вважається, що “оскільки йдеться про важливі події в житті

¹⁶ *Межгенерационная трудовая мобильность*. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 42–43.

¹⁷ Там само. – С. 42–43.

¹⁸ Див., наприклад: *Пурше Т.* Опыт когортного анализа географической и профессиональной мобильности // *Демография поколений*. – М.: Статистика, 1972; *Васильева Э.К.* Социально-экономическая структура населения СССР. – М.: Статистика, 1978; *Молодежь и высшее образование в социалистических странах*. – М.: Наука, 1984; *Межгенерационная трудовая мобильность*. – К.: Наук. думка, 1988.

опитаних, можна очікувати, що пропуски будуть нечастими і що якість зібраних матеріалів буде достатньою, щоб отримати нові дані”¹⁹.

Однак і ретроспективно-біографічний метод має певні обмеження, які ще не зовсім вивчені.

Як вважав В.І.Паніотто, “повторні опитування викликають інтерес переважно при вивченні думок, оцінок, мотивів, ціннісних орієнтацій та інших характеристик респондентів, які умовно можна визначити як “*суб’єктивні*”. Що стосується “*об’єктивних*” характеристик..., то їхню динаміку, як правило, можна отримати шляхом одномоментного опитування, що включає ретроспективні запитання...”²⁰. Аналогічну позицію обґрунтував прибалтійський соціолог А.Ейгїрдас, який вважав, що “*фактологічну інформацію*” про минуле респондента можна отримати і за допомогою *ретроспективних запитань*. Але для отримання інформації про зміни, що відбуваються в ціннісних орієнтаціях, установках, життєвих планах (тощо) індивіда, панельний метод єдино можливий, оскільки ретроспективно отримана інформація залежить від позиції респондента стосовно цих запитань на момент опитування”²¹.

Таким чином, застосування ретроспективно-біографічного методу дає змогу отримати більш-менш коректну інформацію щодо мовних практик респондентів та їхніх сімей, але цього недостатньо, аби коректно аналізувати динаміку мовних преференцій і ставлення до статусу мов в Україні.

¹⁹ Пурше Т. Опыт когортного анализа географической и профессиональной мобильности. – С. 164.

²⁰ Паніотто В.І. Некоторые проблемы сравнения результатов повторных исследований // Проблемы сравнительных социологических исследований: Тезисы Всесоюзного симпозиума. – М.: ИСИ АН СССР, 1982. – С. 8.

²¹ Эйгирдас А. Сочетание диахронных методов в социологических исследованиях // Методологические и методические аспекты сравнительных социологических исследований. – М.: ИСИ АН СССР, 1984. – С. 23.

У нашому дослідженні ретроспективно-біографічний метод застосовується при отриманні інформації щодо трьох показників:

- 1) мова спілкування в батьківській сім'ї;
- 2) мова навчання в загальноосвітніх школах;
- 3) мова навчання у вищих і середніх спеціальних закладах (тих, хто в них навчався).

А сукупне застосування методів повторних (моніторингових) опитувань за останні 15 років і щодо фактологічних, і щодо установчих запитань та методів когортного й ретроспективно-біографічного аналізу щодо фактологічних запитань дає можливість не лише розширити межі аналізу мовної ситуації в Україні в часі, а й значно підвищити надійність отриманих даних і висновків.

1.2. Функціонування української та російської мов в Україні в різних сферах життєдіяльності

Розглядаючи мовні практики громадян України в різних сферах життєдіяльності на підставі не зовсім методично коректних результатів загальнонаціональних досліджень 1994–2006 років, *можна говорити про несталлий баланс у сфері приватних (сімейних) мовних практик (мова спілкування в сім'ях, мова спілкування з родичами та знайомими) між українською та російською мовою. Як ми відзначали раніше, “якщо розглядати ситуацію з функціонуванням мов в Україні, то незважаючи на суттєву українізацію загальної та вищої освіти і телевізійно-інформаційного простору, серйозних змін у співвідношенні вживання української та російської мови не відбулося. А ті зміни, що відбуваються, лише посилюють розподіл україномовних і російськомовних сімейних груп”²².*

²² Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 161.

Ще раніше Є.Головаха та Н.Паніна наголошували, що за роки незалежності України “люди частіше почали розмовляти саме російською мовою, здебільшого це ті, хто раніше спілкувався обома мовами залежно від ситуації спілкування.

Здавалося б, після правового зниження статусу російської мови у результаті дезінтеграції СРСР і проголошення незалежності України можна було б сподіватися на поступове звуження її поширеності як мови повсякденного спілкування або, принаймні, збільшення частки людей, які в спілкуванні використовують обидві мови. Проте ситуація змінилася на протилежну – російська мова в повсякденному спілкуванні почастишала, натомість білінгвізму поменшало”²³. Однак ці висновки були зроблені на підставі обмеженого кола показників.

Системний аналіз мовних практик у всіх сферах життєдіяльності в жовтневому 2006 року національному опитуванні Інституту соціології НАНУ та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та травневому національному опитуванні 2007 року Інституту соціології НАНУ та служби “СОЦІС” (обидва опитування проводили за методикою автора) показує таке (див. табл. 1.1–1.4).

1. Російська мова в Україні зараз переважає в усіх сферах повсякденного спілкування, однак у публічних сферах (спілкування на вулицях, у магазинах, громадських місцях, на роботі та навчанні) та у “внутрішній мові” (див. табл. 1.4) переважання російської мови над українською є помітнішим. Однак навіть у виробничій та навчальній сфері, в яких зайнято половину населення, винятково чи переважно російською спілкуються не більш як 50% громадян (50,0% – у дослідженні 2006 року, 48,0% – у дослідженні 2007 року).

2. Потрібно також враховувати, що майже п’ята частина громадян України (див. табл. 1.4) у сімейних мовних

²³ Головаха Є.І., Паніна Н.В. Зміни мовної ситуації в Україні // Українське суспільство: моніторинг–2000. – С. 271.

практиках та 16–18% у публічних мовних практиках і “внутрішній мові”(якою думають) послуговується змішаною народною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова (так званий суржик).

Річ у тім, що “змішана мова”, в якій трапляються як українські, так і російські слова, судячи з регіонів поширення (Центр, Південний Схід), типів поселення (село, мале місто), освітніх груп (груп із низьким рівнем освіти) є, власне, українською мовою із більшими чи меншими лексичними вкрапленнями з російської, але морфологічно та фактично мало змішаною мовою²⁴.

Якщо змішану мову розглядати переважно як зрусифіковану українську народну мову, то українська мова (виключно українська, переважно українська та змішана) все одно переважає над російською в мові спілкування в сім'ях (на 12,9% за даними 2007 року), у громадських місцях (на 7,3%), у внутрішній мові (якою думають) (на 7,9%), а у виробничій та навчальній сферах спостерігається практично паритет (українська та змішана мова переважають російську на 3,5%).

3. Але за відносного паритету в повсякденному спілкуванні україномовних (включно з українським “суржиком”) із російськомовними практиками в Україні загалом, мовна ситуація в різних регіонах України відрізняється принципово (див. табл. 1.1–1.4). У Західній Україні

²⁴ Як зазначав видатний французький філолог Жозеф Вандрієс, “лексичні запозичення, хоч би якими значними вони були, залишаються, так би мовити, зовнішніми стосовно мови. Але є інші запозичення, що передбачають глибоке взаємопроникнення двох мовних систем. Це – кальки ... Калька завжди є результатом змішування двох лексичних образів, узятих із двох різних мов і змішаних у розмові .. За звички однаково вільно висловлюватися двома мовами співрозмовник, як правило, несвідомо переносить ідіоми з однієї мови до іншої” (див.: *Вандрієс Ж. Язык (лингвистическое введение в историю)*. – М.: Эдиториал УСС, 2004. – С. 265–266). Тобто вживання російських слів і деяких зворотів не робить український “суржик” у філологічному сенсі змішаною мовою. Вона залишається народною українською мовою, хоч і з русифікованою лексикою.

Таблиця 1.1

Мова спілкування населення в сім'ї залежно від окремих регіонів України, % (жовтень 2006, травень 2007)

Якою мовою Ви спілкуєтесь у своїй сім'ї (вдома)?	Україна в цілому	Регіони			
		Західна Україна	Центр та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
Дослідження жовтня 2006 року					
1. Виключно українською	31,5	85,1	38,9	7,6	0,3
2. Переважно українською, але зрідка і російською	12,2	2,8	25,3	11,5	0,3
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	7,8	1,0	9,6	13,8	3,0
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,5	3,1	13,5	26,6	10,5
5. Виключно російською	32,7	2,8	12,5	39,6	86,0
6. Іншою мовою	1,3	5,2	0,2	0,9	0,0
Дослідження квітня 2007 року					
1. Виключно українською	28,8	80,8	36,0	5,3	1,1
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,7	7,7	14,9	7,3	2,1
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	19,7	6,6	27,2	28,4	8,6
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,3	1,4	12,5	23,1	17,2
5. Виключно російською	28,0	1,7	9,5	35,7	70,2
6. Іншою мовою	0,6	1,7	0,0	0,2	0,8

88,5% громадян у сім'ях (вдома) спілкуються нині виключно українською чи переважно українською мовою (з них 80,8% – лише українською) за даними травня 2007 року і тільки 3,1% – виключно чи переважно російською. А в Донбасі та Криму, навпаки, 87,4% громадян розмовляють у сім'ях російською мовою (із них 70,2% – лише російською) і 3,2% – українською. Аналогічні дані були отримані за іншою школою в опитуванні 2006 року (див. Додаток 3).

Таблиця 1.2
Мова спілкування громадян України на вулицях,
у магазинах та громадських місцях
за окремими регіонами, %

Якою мовою Ви спілкуєтеся на вулицях, у магазинах та в громадських місцях?	Україна загалом	Регіони			
		Західна Україна	Центр та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
Дослідження жовтня 2006 року					
1. Виключно українською	26,3	73,2	31,3	6,7	0,0
2. Переважно українською, але зрідка і російською	13,1	10,1	26,2	9,0	0,3
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	11,3	7,3	16,6	14,9	1,0
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,7	2,8	13,7	27,9	9,5
5. Виключно російською	33,5	1,3	12,2	41,2	89,2
6. Іншою мовою	1,0	4,9	0,0	0,4	0,0
Дослідження квітня 2007 року					
1. Виключно українською	24,1	73,4	28,0	3,2	0,5
2. Переважно українською, але зрідка і російською	11,7	14,3	21,2	6,7	1,3
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,8	8,9	25,0	24,1	6,7
4. Переважно російською, але зрідка і українською	15,6	1,7	15,2	26,8	13,9
5. Виключно російською	30,7	1,1	10,5	39,3	77,5
6. Іншою мовою	0,1	0,6	0,0	0,0	0,0

Окрім Західної України, україномовне спілкування в сім'ях громадян переважає також у Центрі й на Північному Сході, де 50,9% громадян у сім'ях розмовляють виключно чи переважно українською, ще 27,2% – українським «суржиком», і тільки 22,0% – виключно чи переважно російською. А російськомовне спілкування, окрім Донбасу та Криму, переважає і в інших областях Півдня та Південного Сходу України, де 58,8% громадян розмов-

ляють виключно чи переважно російською, ще 28,9% – українським «суржиром», і лише 12,6% – виключно чи переважно українською.

Таблиця 1.3

Мова спілкування з колегами по роботі та навчання
працюючих (тих, хто працює і навчається)
громадян України за окремими регіонами, %

Якою мовою Ви спілкуєтеся з колегами по роботі чи навчанням?	Україна в цілому	Регіони			
		Західна Україна	Центр та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
Дослідження жовтня 2006 року					
1. Виключно українською	25,7	76,3	31,7	10,7	0,0
2. Переважно українською, але зрідка і російською	12,0	10,8	24,4	6,7	0,4
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	12,1	9,3	20,2	11,3	2,4
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,6	3,1	13,4	27,5	7,6
5. Виключно російською	35,4	0,5	9,8	45,2	89,6
6. Іншою мовою	0,3	0,0	0,5	0,3	0,0
Дослідження квітня 2007 року					
1. Виключно українською	22,3	72,3	24,5	2,3	0,4
2. Переважно українською, але зрідка і російською	12,1	16,0	22,8	6,1	1,6
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,1	7,8	24,5	24,2	5,3
4. Переважно російською, але зрідка і українською	17,8	2,2	19,2	29,7	13,8
5. Виключно російською	30,2	0,9	8,5	37,8	78,1
6. Іншою мовою	0,9	0,6	0,0	0,8	0,5

У сфері внутрішнього спілкування (мова, якою думають), у Західній Україні (див. табл. 1.4) 89,4% громадян «думають» українською (із них 82,2% – виключно українською), а 40% – російською, в Центрі й на Південному

Сході – 50,3% українською, 24,8% – російською, в Донбасі та Криму 91,5% – російською, і лише 2,7% – українською, в інших областях Південного Сходу – 64,2% російською й 14,6% – українською. Деукраїнізовані публічні мовні практики є в усіх регіонах України, адже в громадських місцях, магазинах і на вулицях навіть у Західній Україні виключно українською розмовляють на 7% менше, ніж у сім'ї, а більшість розмовляє переважно українською та змішаною мовою. Аналогічна ситуація в інших регіонах (див. табл. 1.2 і 1.3). У Донбасі та в Криму в громадській, виробничій та навчальній сферах українська мова практично відсутня (виключно українською тут розмовляють менше 1% громадян), навіть у сільській місцевості.

Таким чином, у фактично двомовному українському суспільстві сформувалися чотири типи етномовних регіонів:

1) майже суцільно україномовна Західна Україна в приватному спілкуванні за деякого поширення двомовних практик і «суржикю» в громадській та виробничій сферах;

Таблиця 1.4

Якою мовою думають громадяни в повсякденному житті в різних регіонах України, % (квітень 2007 року)

Якою мовою Ви думаєте у повсякденному житті?	Україна загалом	Регіони			
		Західна Україна	Центр та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Виключно українською	29,3	82,2	35,9	5,9	1,6
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,6	7,2	14,4	8,7	1,1
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	15,7	4,3	25,0	21,1	5,1
4. Переважно російською, але зрідка і українською	10,7	1,4	10,9	16,6	11,1
5. Виключно російською	35,0	2,6	13,9	47,6	80,4
6. Іншою мовою	0,7	2,3	0,0	0,0	0,7

2) переважно україномовний Центр та Північний Схід у приватному та громадському спілкуванні, за дуже значної частки «змішаної» мови та російськомовності в містах (особливо в Києві);

Таблиця 1.5

Мова спілкування в сім'ях громадян різних етнічних та поселенських груп України, % (жовтень 2006, квітень 2007)

Якою мовою Ви спілкуєтесь в сім'ї (вдома)?	Етнічні групи			Типи поселення			
	Українці	Росіяни	Інші	Київ	Великі міста (понад 250 тис. мешканців) – 2007, обласні центри – 2006	Середні та малі міста – 2007, інші міста – 2006	Села
Дослідження жовтня 2006 року							
1. Виключно українською	41,0	3,3	2,6	19,2	22,9	52,7	
2. Переважно українською, але зрідка і російською	15,2	1,9	9,1	10,1	11,1	15,2	
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	9,2	3,7	3,9	9,0	7,8	6,8	
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,2	16,1	11,7	21,9	14,9	9,1	
5. Виключно російською	19,9	75,1	46,8	39,1	44,3	13,1	
6. Іншою мовою	0,4	0,0	26,0	0,7	0,1	3,2	
Дослідження квітня 2007 року							
1. Виключно українською	36,7	0,3	5,3	17,7	14,7	22,7	50,6
2. Переважно українською, але зрідка і російською	10,7	1,1	5,1	12,5	8,3	6,9	10,3
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	22,6	9,6	7,7	13,5	14,7	24,0	21,4
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,0	15,5	12,8	32,3	17,9	14,9	7,1
5. Виключно російською	15,9	73,2	48,7	24,0	44,0	31,1	9,6
6. Іншою мовою	0,1	0,3	20,5	0,0	0,3	0,4	1,0

3) практично суцільно російськомовний Донбас і Крим і в приватних, і в публічних мовних практиках, навіть у сільській місцевості;

4) переважно російськомовні інші області Півдня та Південного Сходу за дуже значного поширення змішаної мови та двомовності, особливо у громадській сфері і на виробництві.

Не враховувати особливостей мовної ситуації в різних етномовних типах регіонів і не проводити диференційованої мовної політики в державі за цих умов та ставити завдання домінування української мови в найближчі десятиліття в усіх регіонах неможливо.

4. Аналіз мовних практик етнічних груп в Україні (див. табл. 1.5, 1.6, 1.7, 1.8) за результатами жовтневого 2006 і травневого 2007 року національних опитувань показує, що етнічні росіяни України і в сімейному спілкуванні (73,2% виключно, а 88,8% – виключно чи переважно) і особливо за внутрішньою мовою (83,3% – виключно та 92,9% – виключно чи переважно), і в громадському та професійному спілкуванні розмовляють мовою своєї етнічної спільноти – російською мовою. Частка росіян, які спілкуються в сім'ї (0,3%), у громадських місцях (0,3%), в професійній та навчальних сферах (0,4%) чи думають (0,6%) виключно українською мовою, мізерна.

Зовсім інша ситуація спостерігається з-поміж етнічних українців, серед яких 48,1% думають виключно чи переважно українською, 18,5% – змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова, а 33,3%, тобто кожен третій виключно чи переважно російською.

Отже, можна дійти висновку, що третина етнічних українців «росіянізована» за переважною мовою думання, а за мовою спілкування в громадській та професійній сферах таких ще більше; кожен п'ятий етнічний українець в усіх сферах спілкується змішаною мовою – так званим суржиком. Усе це є результатом імперського тиску на українську мову за три століття існування Російської та Радянської імперії.

Понад те, українсько-російська двомовність у мовних практиках у різних сферах і різною мірою (*переважно українською, змішаною мовою, переважно російською*) теж поширена більше серед етнічних українців України, а не етнічних росіян. Адже двома мовами «думають» (внутрішня мова) зараз (див. табл. 1.8.) 40,2% етнічних українців, 16,0% етнічних росіян України та 20,1% представників інших етнічних груп, двома мовами спілкуються в сім'ях 47,3% етнічних українців і 26,2% етнічних росіян, двома мовами спілкуються в громадських місцях 50,3% (!) етнічних українців і 25,7% етнічних росіян, а в професійній сфері спілкуються двома мовами 51,9% українців і 26,6% – росіян.

Тобто, можна стверджувати, що переважно двомовними за практиками спілкування в Україні є етнічні українці, а не етнічні росіяни чи представники мовних меншин в Україні, абсолютна більшість яких в усіх сферах публічного й приватного спілкування користується саме російською мовою, а не українською чи принаймні переважно російською, але зрідка українською, та змішаною мовою.

Тому в найближчі десятиліття розширення відтворення українських мовних практик серед етнічних українців України та двомовності серед етнічних росіян та інших етнічних меншин може слугувати метою державної мовної політики, чого не можна досягти без суттєвого підвищення рівня володіння українською мовою як серед етнічних українців у містах, так і серед росіян та інших мовних меншин, не порушуючи при цьому прав мовних груп країни на освіту та спілкування російською мовою та мовами етнічних меншин.

5. Аналізуючи мовну ситуацію в Україні, не можна не зважати і на поселенську специфіку функціонування української та російської мови в українському суспільстві. Опитування 2006–2007 років показують (див. табл. 1.5, 1.6, 1.7, 1.8), що російська мова домінує у столиці, великих, середніх та малих містах, а українська – тільки в селах.

Таблиця 1.6

**Мова спілкування на вулицях, у магазинах
та громадських місцях різних етнічних
та поселенських груп громадян України,
% (жовтень 2006, квітень 2007)**

Якою мовою Ви спілкуєтеся на вулицях, у магазинах та громадських місцях?	Етнічні групи			Типи поселення			
	Українці	Росіяни	Інші	Київ	Великі міста (понад 250 тис. мешканців) – 2007, обласні центри – 2006	Середні та малі міста – 2007, інші міста – 2006	Села
Дослідження жовтня 2006 року							
1. Виключно українською	32,8	4,2	6,3	14,8	19,2	45,2	
2. Переважно українською, але зрідка і російською	15,3	1,9	3,1	12,5	10,6	16,8	
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	13,5	7,2	12,5	13,0	10,5	10,8	
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,8	14,4	9,4	21,1	15,0	8,6	
5. Виключно російською	23,3	72,3	65,6	38,4	44,8	15,5	
6. Іншою мовою	0,2	0,0	3,1	0,1	0,0	3,1	
Дослідження квітня 2007 року							
1. Виключно українською	30,6	0,3	7,7	6,3	11,2	19,6	44,3
2. Переважно українською, але зрідка і російською	14,6	1,1	2,6	20,8	10,6	9,3	13,6
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	20,3	8,8	12,8	8,3	11,6	22,5	21,2
4. Переважно російською, але зрідка і українською	15,4	15,8	23,1	39,6	17,0	16,7	9,0
5. Виключно російською	19,2	74,0	48,7	25,0	49,7	31,8	11,5
6. Іншою мовою	0,0	0,0	5,1	0,0	0,0	0,0	0,3

Таблиця 1.7
Мова спілкування на роботі та навчанні
(тих, хто працює та навчається) різних етнічних
і поселенських груп громадян України,
% (жовтень 2006, квітень 2007)

Якою мовою Ви спілкуєтеся на вулицях, у магазинах та громадських місцях, в процесі роботи й навчання?	Етнічні групи			Типи поселення			
	Українці	Росіяни	Інші	Київ	Великі міста (понад 250 тис. мешканців) – 2007, обласні центри – 2006	Середні та малі міста – 2007, інші міста – 2006	Села
Дослідження жовтня 2006 року							
1. Виключно українською	34,4	2,6	2,6	16,4	20,8	43,5	
2. Переважно українською, але зрідка і російською	16,7	2,3	3,8	12,8	9,1	15,0	
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	12,9	6,3	9,0	15,1	9,7	11,7	
4. Переважно російською, але зрідка і українською	14,9	15,2	9,0	18,2	14,3	10,8	
5. Виключно російською	20,9	73,7	53,8	34,4	45,7	18,6	
6. Іншою мовою	0,3	0,0	21,8	0,0	0,4	0,3	
Дослідження квітня 2007 року							
1. Виключно українською	27,9	0,4	8,3	11,3	11,2	19,0	44,1
2. Переважно українською, але зрідка і російською	14,6	2,2	8,3	26,8	11,2	10,3	12,2
3. <i>Змішаною мовою</i> , в якій вживаються як українські, так і російські слова	19,4	8,4	8,3	7,0	12,6	21,7	20,3
4. Переважно російською, але зрідка і українською	17,9	16,0	29,2	42,3	18,9	16,8	11,2
5. Виключно російською	19,8	72,6	41,6	11,2	43,4	31,9	11,9
6. Іншою мовою	0,4	0,4	4,2	1,4	0,7	0,3	0,3

Так, виключно чи переважно російською в сім'ях у столиці (дані 2007 року) розмовляють 56,3% громадян, а виключно чи переважно українською – 30,2%, у великих містах із населенням понад 250 тис. мешканців, російською – 61,9%, а українською – 29,6%. І лише в селах 60,9% громадян розмовляють виключно чи переважно українською, а російською – 16,7%. Велика частка (понад 20%) мешканців сіл, малих і середніх міст спілкуються в сім'ї змішаною мовою (переважно українською із великою кількістю російської лексики). Аналогічна ситуація і за даними опитування 2006 року, де використовували дещо іншу шкалу вимірювання.

Таблиця 1.8

Мова, якою думають в повсякденному житті представники різних етнічних та поселенських груп України, % (квітень 2007)

Якою мовою Ви думаєте у повсякденному житті?	Етнічні групи			Типи поселення			
	Українці	Росіяни	Інші	Київ	Великі міста (понад 250 тис. мешканців) – 2007, обласні центри – 2006	Середні та малі міста – 2007, інші міста – 2006	Села
1. Виключно українською	37,3	0,6	5,1	14,6	15,8	21,3	53,1
2. Переважно українською, але зрідка і російською	10,8	0,8	0,0	15,6	9,0	8,0	7,7
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	18,5	5,6	7,3	7,3	9,9	20,7	18,5
4. Переважно російською, але зрідка і українською	10,9	9,6	12,8	25,0	11,8	10,7	7,1
5. Виключно російською	22,4	83,3	48,7	37,5	53,2	38,4	13,1
6. Іншою мовою	0,1	0,0	25,6	0,0	0,3	0,9	0,9

Ще більш «зрусифіковані» публічні мовні практики в містах. Так, у столиці в громадських місцях, на вулицях і магазинах 64,5% спілкуються виключно чи переважно російською (дані 2007 року), а лише 27,1% – українською, у великих містах – 66,7% російською, й лише 21,8% – українською, в інших містах 48,5% – російською і 28,9% – українською. У громадських місцях українська мова, як і в сім'ї, вочевидь переважає (57,9%) російську (20,5%) лише в селах (див. табл. 1.6).

Аналогічна мовна ситуація в різних типах поселень спостерігається й у внутрішній мові та мові спілкування на роботі та навчанні (див. табл. 1.7 і 1.8).

Таким чином, за сучасних умов проблема розширеного функціонування української мови є передовсім проблемою міст, особливо великих міст усіх регіонів України, окрім Західної України, де вочевидь переважає російськомовне середовище, яке відтворюється в розширених масштабах. Навіть у столиці російськомовні практики переважають і в приватних, і (особливо) в публічних практиках. Єдиною відмінністю столиці від інших великих міст Центру та Південного Сходу є те, що кияни спілкуються і в сім'ях, і в громадських місцях переважно (а не виключно) російською, і в столиці домінує не російська одномовність, а різні варіанти двомовності (переважно російська, переважно українська та змішана мова), якою в сім'ях спілкуються 58,3% мешканців столиці, тоді як виключно російською – 24,0%, а виключно українською – 17,7%. В інших великих містах навіть у сім'ях (про публічні мовні практики годі й казати) переважає російська мова. Переважно україномовними залишаються зараз тільки села.

І така мовна ситуація в Україні в її нинішніх кордонах сформувалася ще багато десятиліть тому, ще за часів Російської імперії та Радянського Союзу. Як зазначає етнополітолог М.С.Дністрянський, «у міському населенні Російської імперії (у кордонах сучасної України) українці становили меншість... Українське міське населення імпе-

рії становило менше 7% загальної кількості міського населення імперії, що порівняно з питомою вагою українців у всьому населенні свідчить про те, що рівень урбанізації українців був одним із найнижчих»²⁵.

Навіть в українських землях Австро-Угорської імперії, українці в містах Західної України, за підрахунками О.С.Мазурика, становили лише 27,9% міського населення²⁶. Тобто в українських землях і Російської, і Австро-угорської імперії через соціально-політичні обставини українці проживали переважно в селах і були меншістю в містах, де переважала російська (Російська імперія) чи польська, угорська мови та ідіш (Австрійська імперія), а не українська. Як наголошував М.С.Дністрянський, «оскільки українське населення не визначало культурного обличчя міст, то в ході урбанізації процес етнопольської модернізації українського населення відбувався дуже повільно або й зовсім не спостерігався. Ті українські соціальні прошарки, що потрапляли в міське середовище, намагались насамперед адаптуватися до домінуючої культурної традиції, щоб здобути якесь становище, досить швидко асимілюючись»²⁷.

У результаті Другої світової війни, примусової й добровільної міграції та прискореної урбанізації України у 30–70-х роках ХХ століття етнічні українці почали домінувати в складі міського населення всіх регіонів, окрім Криму та Донбасу. *«Внаслідок урбанізації, з одного боку, частка українців в міському населенні зростала, ... однак, з другого боку, дискомфортні для української етнічності соціально-культурні умови великих міст, особливо східних*

²⁵ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – Львів: Літопис; Видавничий Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 147.

²⁶ Див.: Мазурик О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. – Львов, 1990. – С. 63.

²⁷ Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. – С. 148.

та південних регіонів, прискорювали асиміляційні процеси. Водночас значення і роль сільської місцевості як цілісного українського середовища, зменшилась. Отже, урбанізація в Західному регіоні частково оптимізувала територіальну соціокультурну організацію українства, а в інших регіонах у багатьох аспектах лише послабила його позиції»²⁸.

Як показують опитування (див. табл. 1.9, 1.10, 1.11, 1.12), у 46,0% громадян України, чия первинна соціалізація проходила в селах, нині в сім'ях розмовляють виключно українською мовою, а з-поміж тих, чия первинна соціалізація до 15 років відбувалась у великих містах, 11,9% розмовляють виключно українською. І навпаки, 44,0% громадян, чия первинна соціалізація проходила у великих містах, нині в сім'ях спілкуються виключно російською

Таблиця 1.9
Мова спілкування громадян у сім'ях за освітніми групами й типом поселення, де проживали до 15 років, % (травень 2007)

Якою мовою Ви розмовляєте в сім'ї (вдома)?	Освітні групи				Типи поселення, де проживали до 15 років		
	Початкова, неповна середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища	Велике місто	Інші міста	Села
1. Виключно українською	38,4	32,4	29,0	21,2	11,9	21,0	46,0
2. Переважно українською, але зрідка і російською	7,7	7,7	7,4	10,7	7,3	7,2	10,9
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	23,4	20,3	18,7	17,6	15,8	21,4	21,0
4. Переважно російською, але зрідка і українською	8,2	10,8	16,0	18,1	20,6	16,7	8,3
5. Виключно російською	21,8	27,5	28,4	31,9	44,0	33,6	12,9
6. Іншою мовою	0,5	1,4	0,6	0,3	0,4	0,2	0,9

²⁸ Там само. – С. 189.

Таблиця 1.10
Мова спілкування на вулицях, у магазинах
та громадських місцях громадян залежно від рівня освіти
й типу поселення, в яких вони проживали до 15 років,
% (травень 2007)

Якою мовою Ви спілкуєтесь на вулицях, у магазинах та в громадських місцях?	Освітні групи				Типи поселення, де проживали до 15 років			
	Початкова, неповна середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища	Велике місто	Інші міста	Села	
1. Виключно українською	33,3	30,6	22,5	17,2	8,1	18,1	39,4	
2. Переважно українською, але зрідка і російською	10,1	8,6	12,8	12,9	9,9	9,1	14,8	
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	23,9	16,7	16,7	15,0	12,1	19,7	20,2	
4. Переважно російською, але зрідка і українською	8,7	13,5	15,7	20,8	19,8	19,2	10,1	
5. Виключно російською	23,9	30,6	32,0	34,0	50,1	33,9	15,3	
6. Іншою мовою	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,3	

мовою. Середні та малі міста в цьому плані посідають проміжну позицію, але все одно ближчі до великих міст, а не сіл. Таким чином, «зросійщине» мовне середовище великих міст (і меншою мірою середніх та малих) ще за часів Російської імперії та Радянського Союзу в період масової урбанізації викликало процес подальшої «русифікації» мовних практик громадян України в останні десятиліття і звуженого відтворення україномовних практик.

Історичні й соціальні відмінності в рівні освіти та соціально-професійного складу міського та сільського населення України в останні десятиліття призвели до суттєвої диференціації мовних практик різних освітніх груп громадян – адже в сільській місцевості значно вища частка громадян порівнянно з містами (особливо великими) з початковою та неповною середньою освітою, а у великих

Таблиця 1.11

Мова спілкування з колегами по роботі чи навчання громадян залежно від рівня освіти й типу поселення, де вони проживали до 15 років, % (травень 2007)

Якою мовою Ви спілкуєтеся з колегами по роботі чи навчання?	Освітні групи				Типи поселення, де проживали до 15 років		
	Початкова, неповна середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища	Велике місто	Інші міста	Села
1. Виключно українською	24,2	25,2	22,1	21,3	9,1	18,5	39,1
2. Переважно українською, але зрідка і російською	5,3	10,3	12,9	13,6	12,7	9,3	14,5
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	30,3	20,6	15,5	13,6	14,3	18,8	18,3
4. Переважно російською, але зрідка і українською	12,9	9,0	16,5	23,0	21,0	19,3	12,9
5. Виключно російською	27,3	34,8	32,2	27,8	42,1	33,6	15,0
6. Іншою мовою	0,0	0,0	0,8	0,6	0,8	0,5	0,3

Таблиця 1.12

Мова, якою громадяни думають, залежно від освітнього рівня й типу поселення, де вони проживали до 15 років, % (травень 2007)

Якою мовою Ви «думаєте» в повсякденному житті?	Освітні групи				Типи поселення, де проживали до 15 років		
	Початкова, неповна середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища	Велике місто	Інші міста	Села
1. Виключно українською	38,9	32,0	28,7	22,8	12,3	20,3	47,4
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,7	9,9	7,0	9,4	8,1	7,2	10,1
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	19,2	16,2	15,4	13,4	9,9	18,5	17,6
4. Переважно російською, але зрідка і українською	7,0	7,7	12,7	12,1	14,4	11,8	7,4
5. Виключно російською	25,5	33,3	35,7	41,6	55,1	41,8	16,3
6. Іншою мовою	0,7	0,9	0,6	0,6	0,2	0,4	1,2

містах у багато разів більше громадян із вищою освітою. А тому серед громадян із вищою освітою виключно чи переважно російською мовою в сім'ях спілкуються 50,0%, а українською – 31,9%, а серед громадян із початковою та неповною середньою 46,1% – виключно чи переважно українською і тільки 30,0% – виключно чи переважно російською. Ще більш “зрусифікованими” є публічні практики фахівців із вищої освіти, адже в магазинах, на вулицях і громадських місцях російською спілкуються 54,8% високоосвічених громадян, а українською – лише 30,1%, а серед громадян із початковою та неповною середньою відповідно 32,6% і 43,4%.

Отже, можна зробити висновок, що в усіх сферах життєдіяльності, й особливо у громадській та виробничій російськомовне спілкування суттєво переважає над україномовним серед найбільш освічених верств спеціалістів та менеджерів, а україномовне – тільки серед громадян із освітою нижчою за середню. Враховуючи вищий статус та авторитет у суспільстві фахівців із вищою освітою, особливо в містах, вони визначають «зразки» мовної поведінки інших освітніх груп населення й сприяють подальшій “русифікації” мовних практик населення України. І без суттєвих змін у мовних практиках спеціалістів із вищою освітою, особливо керівників і менеджерів, марно сподіватись на зміну мовної ситуації в напрямі розширення функціонування українських мовних практик у майбутньому.

1.3. Динаміка мовної ситуації в Україні

Динаміка мовної ситуації в сім'ях громадян за даними моніторингових досліджень 1994–2006 років у незалежній Україні

Виявлені особливості мовних практик громадян різних регіональних, етнічних та поселенських груп фіксують сучасний стан мовної ситуації в країні та серед окремих груп громадян. *Але як змінювалася ця ситуація в функціонуванні української та російської мови останні кілька десятиліть та особливо за роки незалежності України?*

Як ми вже зазначали, частково відповідь на це запитання дають моніторингові загальнонаціональні дослідження мовної ситуації (але за обмеженим колом показників і тільки за період після проголошення незалежності, бо за радянських часів таких досліджень практично не було), а частково – біографічні й когортні методи аналізу результатів сучасних досліджень.

Наймасштабнішим із моніторингових проектів є щорічні моніторингові національні дослідження за єдиною ($n = 1800$) вибіркою, що їх проводить Інститут соціології НАНУ від 1994 року, але стосовно мовної ситуації воно обмежується одним показником – мовою спілкування громадян у сім'ї (яку ще й вимірюють за чотирибальною, не зовсім симетричною шкалою – тільки українською; тільки російською; і українською, і російською залежно від обставин; іншою), про що йшлося вище.

Аналіз динаміки мовної ситуації в сім'ях громадян України впродовж 1994–2007 років (див. табл. 1.13), хоча й не зовсім методично коректний, показує, що у 90-х роках минулого століття (коли в моніторингу використовували шкалу “тільки українською”, “тільки російською”, “по-різному залежно від обставин”, “іншою”) мовна ситуація в сім'ях практично не змінювалася (принаймні у 1994–1999 роках), а після зміни шкали у 2000 чи 2002 році частка “двомовних” (білінгвів) суттєво скоротилася: із 27–34% у 1990 до 22–23% – у 2005–2007 роках, але співвідношення між україномовними та російсько-

Таблиця 1.13

Динаміка мови спілкування в сім'ях громадян
у 1994–2007 роках, % (за даними моніторингових
щорічних досліджень Інституту соціології НАНУ)*

Роки досліджень	Якою мовою Ви переважно спілкуєтеся в сім'ї (вдома)?				
	Переважно українською	Переважно російською	І українською, і російською (залежно від обставин)	Іншою	Не відповіли
1. 1994	36,7	32,4	29,4	0,7	0,2
2. 1995	31,9	32,8	34,5	0,9	0,0
3. 1996	36,9	33,1	29,6	0,4	0,0
4. 1997***	38,2	34,5	26,8	0,6	0,0
5. 1998	37,6	33,4	28,4	0,5	0,1
6. 1999	36,3	33,6	29,0	1,1	0,0
7. 2000***	39,1	36,0	24,8	0,2	0,0
8. 2001**	36,9	36,7	25,8	0,6	0,1
9. 2002***	38,2	33,2	28,0	0,5	0,1
10. 2003**	38,1	36,0	25,2	0,7	0,1
11. 2004**	38,4	34,3	26,3	0,9	0,1
12. 2005**	41,8	36,4	21,6	0,2	0,0
13. 2006**	38,0	39,2	22,6	0,3	0,0
14. 2008**	42,0	36,8	19,9	0,8	0,4

* Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 482.

** При цьому слід зазначити, що в опитуваннях 2003–2006 років використовували шкалу “переважно українською”, “переважно російською” (див. також: Українське суспільство. Соціологічний моніторинг 1994–2005. – К.: ІС НАНУ; Фонд “Демократичні ініціативи”, 2005. – С. 68; Українське суспільство: соціологічний моніторинг. 1994–2003. – К.: ІС НАНУ, 2005. – С. 46. Однак у 1997 році (див. Головаха Є.І., Паніна Н.. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1997 рр.). Соціологічні показники (таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: ІС НАНУ, 1998. – С. 83), а радше й у 1994–1996 роках використовували шкалу “тільки українською”, “тільки російською”, “по-різному, залежно від обставин”, цю шкалу використовували в 1998–1999 роках (див.: Українське суспільство (1994–1999 рр.). Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. – К.: ІС НАНУ, 1999. – С. 225; у 2000 році (див.: Українське суспільство: моніторинг–2000. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В.М.Ворони, А.О.Ручки. – К.: ІС НАНУ, 2000. – С. 386); у 2001 році (див.: Українське суспільство: десять років незалежності: Соціологічний моніторинг та коментар науковців / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2001. – С. 656). Мабуть, шкалу було змінено у 2002 році, коли було суттєво розширено систему показників і до розроблення інструментарію залучили широке коло керівників відділів (див.: Українське суспільство. 1992–2002. Соціологічний моніторинг / За ред. Н.В.Паніної. – К.: ІС НАНУ, 2002. – С. 5, 63). Хоча в інших виданнях цього ж року (див.: Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 613; Украинское общество: от выборов до выборов (Социологический мониторинг 1994, 1998, 2002). – К.: ИС НАНУ, 2002. – С. 55) шкала “тільки українською” та “тільки російською”.

мовними громадянами (переважно, а не виключно) за роки незалежності України фактично не змінилось, хоча за цей період на 2–5% зросла частка україномовних і на 4–7% – російськомовних людей, проте це, ймовірно, зумовлено зміною шкали вимірювання мовних практик у сім'ях.

А ця зміна шкали суттєво впливає на коректність порівняння даних цих досліджень.

* * *

За збереження загального балансу в сімейних мовних практиках (принаймні вимірюваних за недостатньо диференційованою і збалансованою шкалою, яка дещо змінилася в перебігу моніторингу), міжрегіональна диференціація мовних практик за роки незалежності України зростала (див. табл. 1.14).

Таблиця 1.14

Динаміка мови спілкування у сім'ях окремих регіонів України у 1994–2005 роках, у %

Мова спілкування у Вашій сім'ї (вдома)?	Регіони України						Максимальна різниця між регіонами
	Західна Україна	Центральна Україна	Північний Схід	Південний Схід	Донбас	Південь	
1. Тільки українською							
1.1. 1994–1997	79,8	40,5	52,1	16,7	3,7	18,7	76,1
1.2. 1998–2001	82,6	40,7	59,1	15,6	3,6	20,6	79,0
1.3. 2002–2005	87,3	45,1	62,3	13,1	2,4	20,5	84,9
2. Тільки російською							
2.1. 1994–1997	4,6	27,6	1,6	40,0	74,4	43,3	69,8
2.2. 1998–2001	3,8	33,1	9,8	43,3	77,8	39,9	74,0
2.3. 2002–2005	3,4	31,3	9,8	44,5	79,6	40,7	76,2
3. І українською, і російською (залежно від обставин)							
3.1. 1994–1997	14,7	31,1	36,3	43,0	21,4	36,8	28,3
3.2. 1998–2001	12,1	25,8	30,9	41,0	17,5	39,4	28,9
3.3. 2002–2005	7,4	23,2	27,8	42,8	17,3	38,3	35,0
4. Іншою							
4.1. 1994–1997	0,9	0,7	0,0	0,4	0,5	1,2	1,2
4.2. 1998–2001	1,5	0,4	0,1	0,2	1,0	0,1	1,4
4.3. 2002–2005	1,9	0,4	0,1	0,1	0,7	0,1	1,8

У Західній Україні впродовж останнього десятиліття частка громадян, які в сім'ях спілкуються українською мовою, зросла на 7,5%, на Північному Сході (Житомирська, Полтавська, Сумська, Чернігівська області) – на 10,2%, у Центрі (Вінниця, Київська, Кіровоградська, Хмельницька та Черкаська області і Київ) – на 4,6%, тоді як на Південному Сході (Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області) частка переважно україномовних зменшилася в сім'ях на 3,6%, в Донбасі – на 1,3%.

Тобто в переважно україномовних регіонах на момент проголошення незалежності України в останнє десятиліття відбувалося деяке збільшення україномовних практик у сім'ях громадян, тоді як у переважно російськомовних відбулося подальше незначне скорочення її.

Отже, якщо у 1994–1977 роках у Західній Україні було на 76,1% більше тих, хто в сім'ях спілкується українською, ніж у Донбасі, то в 2002–2005 роках вже на 84,9%. У 1994–1997 роках на Північному Сході було на 35,4% більше україномовних, аніж на Південному Сході (без Донбасу), а у 2002–2005 роках – на 49,2% більше.

У цей же час у Західній Україні й на Північному Сході частка російськомовних громадян скоротилася на 1–2%, а в Донбасі зросла на 5,2%, на Південному Сході – на 4,5% (що теж, напевно, було зумовлено зміною шкали вимірювання).

Таким чином, і в роки незалежності України в Донбасі й на Південному Сході України відбувається процес поширеного відтворення російської мови як способу сімейного спілкування. У результаті цих тенденцій диференціація за часткою російськомовних сімей між Західною Україною і Донбасом зросла від 69,8% у 1994–1997 роках до 76,2% у 2002–2005 роках, а різниця між областями Північного Сходу та Південного Сходу зросла за цей період від 28,4% до 34,7%.

Назагал результати моніторингового аналізу дають підстави для висновку, що поширення україномовних практик за роки незалежності, за даними моніторингових опитувань, не відбулося, а міжрегіональна диференціація

мовних практик у сім'ях не тільки не зменшилася, а й дещо зросла.

Однак моніторингові опитування за останні 10–15 років не дають відповіді на питання щодо того, як змінилися тенденції мовної ситуації в Україні порівняно із попередніми десятиліттями доби СРСР, і виявити динаміку мовних практик не лише в сім'ях, а й в інших сферах функціонування мов у країні.

Динаміка мовної ситуації за даними біографічного і когортного аналізу

Відтак є потреба детальнішого аналізу динаміки мовної ситуації у ширшій ретроспективі за допомогою біографічного методу й когортного (поколінного) аналізу.

Сім'я відіграє ключову роль у мовній соціалізації підростаючих поколінь громадян, а тому дуже важливо враховувати, в якому напрямі змінюються мовні практики в українському суспільстві в різних поколіннях українців – від батьків до дітей.

Аналіз результатів травневого 2007 року загальнонаціонального опитування мовної ситуації та мовних переважень громадян показує, що:

1) у поколінні нинішніх громадян України порівняно з їхніми батьками на 5,2% скоротилася частка тих, хто в своїх сім'ях розмовляє виключно українською мовою, та на 4,9% скоротилася частка тих, хто розмовляє виключно чи переважно українською;

2) водночас за зміни поколінь на 2,4% зросла частка тих, хто розмовляє змішаною мовою, на 1,5% – тих, хто розмовляє виключно російською, й на 4,6% тих, хто розмовляє переважно російською.

Таким чином, можна стверджувати, що за зміни поколінь в Україні головною тенденцією останніх десятиліть було скорочення частки виключно україномовних сімей і зростання частки переважно російськомовних чи сімей, що розмовляють змішаною мовою (так званим суржиком).

Якщо розглядати міжпоколінні зміни мови спілкування в сім'ї в регіональному вимірі, то не можна не поміти-

ти, що частка виключно україномовних сімей найбільше скоротилася нині в областях Півдня та Південного Сходу (на 7,0%), в Центральній Україні й на Північному Сході (на 6,2%), а не в крайніх у мовному відношенні регіонах (Західній Україні, з одного боку, в Донбасі та Криму – з іншого). У цих же регіонах найбільше зросла частка тих, хто розмовляє *переважно* російською мовою (на 6,2% на Півдні й Південному Сході) та Центрі й Північному Сході (на 5,3%), хоча частка виключно російськомовних незначно (на 3,4%) зросла тільки в Донбасі та Криму порівняно із батьківським поколінням.

Таблиця 1.15

Мова, якою спілкувалися в сім'ях батьки представників різних регіональних груп громадян України, %

Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки (мати чи батько, якщо Ви виховувалися в неповній сім'ї, чи викладачі, якщо Ви виховувалися в дитячому будинку)?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Винятково українською	34,0	81,6	42,2	14,3	4,0
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,4	5,8	13,9	7,7	3,5
3. Змішаною мовою, в якій вживались як українські, так і російські слова	17,3	5,5	22,5	23,0	12,6
4. Переважно російською, але зрідка і українською	9,7	1,2	7,2	16,9	11,8
5. Виключно російською	29,5	4,0	13,9	37,1	66,8

У результаті цих процесів міжрегіональна диференціація сімейних мовних практик нині зросла між крайніми регіонами порівняно із батьківським.

Так, якщо у батьківському поколінні в Західній Україні на 77,6% більше розмовляли виключно українською мовою, ніж у Донбасі, то зараз у сім'ях нинішніх громадян – на 79,7%. І навпаки – у батьківському поколінні в Донбасі

та Криму на 62,8% більше громадян, ніж у Західній Україні, які розмовляли виключно російською мовою, а в нинішньому поколінні – на 68,5%.

Однак коли відбулися ці зміни мовної ситуації в сім'ях громадян порівняно з їхніми батьками, біографічний порівняльний аналіз прямої відповіді не дає. Адже ці зміни могли відбутися і 50 років тому, коли з батьківської сім'ї виходили в доросле життя нинішні 70-річні громадяни, і 30 років тому, коли вступали у самостійне життя нинішні 50-літні громадяни, і в останні 15 років незалежності України.

А тому особливий інтерес становить поєднання методів біографічного міжпоколінного методу із когортним віковим методом, яке дає підстави (див. *табл. 1.16*) зробити певні висновки:

– скорочення частки виключно україномовних сімей в Україні в нинішньому мегапоколінні громадян порівняно з батьківським відбувалося й у старшому поколінні,

Таблиця 1.16
Мова спілкування в сім'ях громадян та їхніх батьків
у різних вікових групах громадян України, %

Мова спілкування в сім'ях	Вікові групи						Усі громадяни	
	18–29 років		30–54 роки		55 років і більше		Батьки	Нинішні громадяни
	Батьки	Нинішні громадяни	Батьки	Нинішні громадяни	Батьки	Нинішні громадяни		
1. Виключно українська	26,3	24,1	32,7	28,4	41,2	32,6	34,0	28,8
2. Переважно українська, але зрідка і російська	9,6	7,0	8,1	9,0	8,1	9,5	8,4	8,7
3. Змішана мова, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,7	19,3	17,3	18,5	17,0	21,6	17,3	19,7
4. Переважно російська, але зрідка й українська	14,6	17,8	9,0	16,1	7,3	9,3	9,7	14,3
5. Виключно російська	30,8	31,1	31,5	27,4	25,3	26,6	29,5	28,0
6. Інша мова	1,0	0,8	1,0	0,6	1,2	0,3	1,1	0,6

й у середньому, й у молодшому, але темпи цього скорочення найвищими були в старшому поколінні (на 8,6%), тоді як у середньому – 4,3%, а в молодшому – 2,2%;

– натомість темпи зростання частки переважно російськомовних сімей були найвищими у середньому поколінні (на 7,1%) порівняно з молодшим (на 3,2%) чи старшим (на 2,0%).

Таким чином, можна стверджувати, що процес деукраїнізації мовних практик у сім'ях громадян у молодшому поколінні (18–29 років) нинішніх громадян уповільнився порівняно з тими поколіннями, які сформувались ще за Радянського Союзу, але звужене відтворення україномовних практик у сім'ях та розширене відтворення російськомовних практик, хоча й повільно, але триває.

Адже в середньому поколінні (30–54 роки) виключно або переважно українською в сім'ях розмовляли 37,4% громадян, а зараз 35,9%, змішаною мовою відповідно 18,5% і 19,3%, виключно або переважно російською – 43,5 і 45,4%.

Понад те, процеси деукраїнізації мови “внутрішньої” (якою думають), мови спілкування в громадських місцях, на роботі й у процесі навчання (див. табл. 1.17) та зростання змішаних і російськомовних практик у молодшому поколінні, яке сформувалося вже переважно за років незалежності, не лише не припинилися, а навіть пришвидшилися.

Незважаючи на “українізацію” сфери освіти та засобів масової інформації (особливо телебачення), серед української молоді порівняно із середнім поколінням (30–54 роки) на 8,4% скоротилася частка громадян, які думають українською, і на 4,9% збільшилася частка тих, хто думає виключно чи переважно російською. При цьому темпи скороченого відтворення української мови навіть пришвидшилися порівняно із попереднім періодом (між старшим та середнім поколінням), хоча темпи розширеного відтворення російської зменшилися (бо одночасно припинився процес зменшення змішаної (суржикової) мови).

У сфері спілкування в громадських місцях серед української молоді порівняно із попереднім поколінням (30–

Таблиця 1.17

Мова, якою думають, розмовляють в громадських місцях та на роботі й у процесі навчання, різних вікових груп населення України, %

Якою мовою Ви думаєте в повсякденному житті?	Україна загалом	Вікові групи		
		18–29 років	30–54 роки	55 років і більше
1.1. Виключно українською	29,3	21,6	30,0	33,7
1.2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,6	9,8	7,6	9,3
1.3. Змішаною мовою, в якій вживались як українські, так і російські слова	15,7	14,8	14,3	18,5
1.4. Переважно російською, але зрідка і українською	10,7	13,0	11,2	8,3
1.5. Виключно російською	35,0	39,6	36,5	29,6
1.6. Іншою мовою	0,7	1,3	0,5	0,5
2. Якою мовою Ви спілкуєтесь на вулицях, у магазинах та громадських місцях?				
2.1. Виключно українською	24,1	18,0	23,8	28,7
2.2. Переважно українською, але зрідка і російською	11,7	11,5	11,2	12,4
2.3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,8	15,3	17,4	20,2
2.4. Переважно російською, але зрідка і українською	15,6	19,3	15,9	12,6
2.5. Виключно російською	30,7	35,6	31,5	26,1
3. Якою мовою Ви розмовляєте з колегами по роботі та навчанню?				
3.1. Виключно українською	22,3	17,2	24,7	23,1
3.2. Переважно українською, але зрідка і російською	12,1	13,7	10,7	14,7
3.3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	17,1	18,0	16,8	16,7
3.4. Переважно російського, але зрідка і українською	17,1	20,1	17,1	16,0
3.5. Виключно російською	30,2	30,8	30,1	28,8
3.6. Іншою мовою	0,5	0,3	0,6	0,6

54 роки) на 5,8% скоротилася частка громадян, які розмовляють виключно українською, та на 7,5% зросла частка тих, хто розмовляє виключно чи переважно російською, хоча темпи цих процесів і несуттєво скоротилися порівняно із попереднім періодом.

У сфері спілкування в професійній діяльності (на роботі й у процесі навчання) серед української молоді порівняно із середнім поколінням на 7,5% скоротилася частка громадян, які розмовляють виключно українською, й на 3,0% зросла частка тих, хто розмовляє переважно українською, на 1,2% – змішаною мовою та на 2,3% – переважно чи виключно російською.

Таблиця 1.18

Мова, якою спілкуються в сім'ях батьки представників різних етнічних та поселенських груп громадян України, у %

Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки?	Україна загалом	Етнічні групи			Поселенські групи		
		Українці	Росіяни	Інші	Столиця та обласні центри	Інші міста	Села
1. Виключно українською	34,0	43,4	0,3	5,1	15,8	21,5	55,7
2. Переважно українською, але зрідка і російською	8,4	10,4	1,7	0,0	8,9	7,7	8,6
3. Змішаною мовою, в якій вживаються, як українські, так і російські слова	17,3	20,3	6,5	7,7	14,2	21,2	16,5
4. Переважно російського, але зрідка і українською	9,7	9,4	10,8	10,3	13,4	13,1	4,6
5. Виключно російською	29,5	16,4	80,7	33,3	46,9	35,4	13,4
6. Іншою мовою	1,1	0,1	0,0	43,6	1,8	1,1	1,2

Тобто можна зробити висновок, що і в мові думання, і в мові громадського та професійного спілкування серед молоді процес деукраїнізації не лише не припинився, а навіть пришвидшився. Зрештою нині виключно російською в Україні думають на 18,0% більше громадян, ніж українською, на 17,6% більше виключно російською ніж українською, спілкуються в громадських місцях, на 13,6%

більше – в професійній діяльності, на роботі й у процесі навчання.

Отже, аналіз динаміки мовної ситуації за роки незалежності України показує, що розширеного відтворення мовних практик у жодній сфері не відбулось; у сфері внутрішньої мови (якою думають) та мови спілкування в громадській та професійній сферах процеси деукраїнізації йдуть фактично тими самими темпами (ба навіть швидшими), що й у радянський період. Усе це свідчить про те, що сподівання на автоматичне відродження україномовного спілкування в результаті створення незалежної держави не мають достатніх підстав. Процеси деукраїнізації й русифікації мовних практик не змогли зупинити ані проголошення української мови єдиною державною в “Законі про мову” Української РСР та Конституції України, ані українізація освітньої й телекомунікаційної сфери, ані інші кампанії на захист української мови. Усе це є свідченням неефективності державної мовної політики в Україні останніх років і змушує шукати нових підходів до розв’язання проблеми скорочення українських мовних практик і посилення міжрегіональної мовної диференціації в Україні.

Понад те, хоча самі громадяни України, за даними багатьох соціологічних досліджень, не усвідомлюють значимості мовних проблем у країні й запитання статусу та функціонування мов не відносять до пріоритетних, це зовсім не означає, що ці проблеми не є актуальними для української держави й суспільства. Громадяни в більшості можуть не усвідомлювати ані проблеми звуження українських мовних практик у всіх сферах функціонування мов за роки незалежності України, ані посилення мовної диференціації регіонів України, ані обмежень на вільне спілкування та розвиток окремих мовних груп в окремих регіонах країни. Цього можуть не усвідомлювати і політичні лідери окремих партій та блоків. Але від цього проблеми функціонування та статусу мов в Україні нікуди не зникають, а лишень поглиблюються.

Розділ II

ЧИННИКИ ВІДТВОРЕННЯ ТА ЗМІНИ МОВНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

2.1. Особливості відтворення мовної ситуації в сім'ї та закладах освіти

Окрім провідної ролі сім'ї у відтворенні мовної ситуації в Україні важливу роль відіграють також система загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладів (хоча її вплив на мову спілкування громадян суттєво менший) та засоби масової інформації.

Адже (див. табл. 2.1) *понад 75% тих, у кого батьки в сім'ї розмовляли виключно українською чи виключно російською*

Таблиця 2.1

Взаємозв'язок мови спілкування в батьківській сім'ї та сім'ях нинішніх громадян України, % (травень 2007)

<i>Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки (мати або батько, якщо Ви виховувались у неповній сім'ї, чи викладачі, якщо Ви виховувались у дитячому будинку)?</i>	Якою мовою Ви спілкуєтеся в сім'ї (вдома)?					
	Виключно українською	Переважаю українською, але зрідка російською	Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	Переважаю російською, але зрідка і українською	Виключно російською	Іншою
1. Виключно українською	75,4	10,5	9,5	3,3	1,1	0,2
2. Переважаю українською, але зрідка і російською	18,5	34,4	32,5	10,6	4,0	0,0
3. Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	6,8	8,7	59,9	16,5	8,1	0,0
4. Переважаю російською, але зрідка і українською	1,1	1,7	14,9	51,7	30,5	0,0
5. Виключно російською	0,4	1,9	6,2	14,9	76,2	0,4

мовою, теж у сім'ї розмовляють виключно цією мовою, а взагалі в сім'ях, де батьки розмовляли виключно українською, 86% розмовляють нині виключно чи переважно українською, а діти батьків виключно російськомовних у 91% випадків розмовляють виключно чи переважно російською.

Діти із батьківських сімей, де розмовляли переважно російською і тільки зрідка українською, у 82% випадків теж виключно чи переважно розмовляють російською, і тільки 3% виключно чи переважно – українською. *Складніше ситуація із відтворенням мови в сім'ях, де батьки розмовляли переважно українською чи змішаною мовою.*

Так, у сім'ях, де батьки розмовляли переважно українською, але зрідка і російською, лише трохи більше половини (52,9%) нинішніх громадян розмовляють виключно чи переважно українською, а майже третина розмовляє змішаною мовою (так званим “суржиком”), а ще 15% – виключно чи переважно російською. В сім'ях, де батьки розмовляли змішаною мовою, майже 2/3 громадян розмовляють змішаною мовою, 15,5% – виключно чи переважно українською, а 24,6% – виключно чи переважно російською мовою.

Таким чином, за нинішніх умов сім'ї, які розмовляють змішаною мовою (так званим суржиком), та сім'ї, які розмовляють переважно, а не виключно українською, слугують механізмом відтворення змішаної мови в Україні, а також частково – проміжним етапом звуженого відтворення української мови в сімейному спілкуванні та розширеного відтворення російської мови у спілкуванні в сім'ях.

Але чинники, що сприяють змінам мовної ситуації, криються не в сім'ї, а в інших суспільних інститутах, адже процес деукраїнізації сімей все одно іде значно повільніше, ніж сфери громадського та професійного спілкування громадян. Так, виключно чи переважно українською в сім'ї розмовляють нині 37,5% громадян, а російською – 42,3%, тоді як у магазинах, на вулицях і громадських місцях відповідно 35,7% і 41,3%, а на роботі та в процесі навчання – 34,4% і 48,0%.

Тривалий час цьому сприяла політика в сфері освіти, особливо професійної вищої та середньої спеціальної. За роки незалежності у цій сфері тенденція співвідношення здобуття освіти українською та російською мовою змінилася на протилежну, однак через інерційність впливів освіти дітей на всіх громадян країни ситуація поки що змінилася мало.

Таблиця 2.2

**Мова навчання в загальноосвітніх школах,
вищих і середніх спеціальних навчальних закладах
громадян різних регіонів України, %**

Оцінювані позиції	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, в тому класі, в якому Ви навчалися?					
1.1. Українською	46,3	84,8	66,1	28,0	4,8
1.2. Російською	46,2	7,5	25,8	64,5	88,7
1.3. Спочатку – російською, потім – українською	6,6	4,3	7,9	6,9	6,2
1.4. Іншою мовою	0,9	3,4	0,2	0,6	0,3
2. Якщо Ви навчались у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після школи, то якою мовою велося викладання навчальних предметів у них?					
2.1. Тільки українською	21,6	55,1	27,9	6,1	2,0
2.2. Більшість предметів українською, але окремі – російською	17,6	25,3	27,7	11,7	3,3
2.3. Більшість предметів російською, але окремі – українською	18,3	7,9	19,6	27,7	13,7
2.4. Тільки російською	41,8	10,2	24,5	53,7	80,6

Якщо розглядати дані (див. табл. 2.2) щодо мови, якою нинішні громадяни здобували освіту в загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах, можна зробити такі висновки:

– у мережі загальноосвітніх навчальних закладів спостерігається повна рівність між часткою громадян, які у школі навчалися українською та російською, за невеликої кількості тих, хто спочатку навчався російською, а потім українською в різних класах шкіл;

– у закладах вищої та середньої освіти виключно українською мовою навчалися менше чверті тих громадян, хто здобував спеціальну освіту, а виключно чи переважно українською у ВНЗ і технікумах навчалося менше 2/5 громадян, тоді як російською – 3/5 (із них майже 42% – виключно російською).

Отже, можна вважати: якщо система загальноосвітніх шкіл у мовному плані не сприяла розширеному відтворенню української мови, але принаймні не вела до суттєвої переваги російської, то система вищої та середньої спеціальної освіти сприяла “русифікації” найбільш освіченої верстви фахівців й інтелігенції в Україні.

При цьому не можна не помітити величезних відмінностей у мові навчання в загальноосвітніх школах між різними регіонами України, особливо між Західною Україною і Донбасом. Адже в Західній Україні майже 85% громадян здобули шкільну (середню, неповну середню чи початкову) освіту українською і лише 7,5% – російською; в Центральній Україні та Північному Сході відповідно 66,1% і 25,8; на Південному Сході 28,0% і 64,5%, а у Донбасі та Криму – 4,8% і 88,8%.

Отже, можна зробити висновок, що у двох політичних регіонах України в сфері шкільної освіти переважала українська (причому в одному повністю), а в двох – російська (причому в одному повністю).

Тобто система загальної шкільної освіти в регіональному вимірі фактично відтворювала ситуацію в сфері мовних практик у регіонах України. *І хоча в Донбасі та Криму на кілька відсотків (3,7%), а в інших Південно-Східних районах децю більше (на 15,4%) частка тих, хто здобував освіту українською мовою, була вищою, ніж спілкуються в сім'ях переважно українською, однак з ураху-*

ванням змішаної мови (яка, власне, є українською – із великою часткою російських слів) шкільна освіта в цих регіонах навіть не забезпечувала простого відтворення на рівні загальної освіти наявної мовної ситуації в сім'ях мешканців цих регіонів.

Ще гіршою була ситуація в сфері спеціальної вищої та середньої освіти в Україні, адже навіть в Західній Україні тільки трохи більше половини спеціалістів (55%) здобували цю освіту виключно українською мовою, ще у чверті викладання з більшості предметів велося українською, а 18% навчалися виключно або переважно російською. У Донбасі й у Криму спеціальну освіту виключно українською мовою здобули 2% громадян, в інших Південно-Східних районах – 6%, у Центральній Україні – 28%. *Виключно або переважно російською мовою спеціальну освіту в Україні здобули з-поміж нинішніх громадян 94% мешканців Донбасу та Криму, 71% жителів інших Південно-Східних регіонів України, 44% жителів Центральної України та Північного Сходу. Отже, система вищої та спеціальної освіти громадян за радянських часів була однозначно спрямована на “русифікацію” найосвіченіших верств населення, бо більшість нинішніх громадян України здобула цю освіту ще за радянських часів.*

При цьому (див. табл. 2.3) абсолютна більшість етнічних росіян України здобувала загальну середню (92%) та вищу і середню спеціальну освіту (95%) мовою своєї етнічної групи в Україні, тоді як серед етнічних українців менше 2/3 навчалися в школах (58,5%) виключно українською мовою та менше половини (49%) здобували вищу та середню спеціальну освіту українською. Таким чином, система освіти була спрямована на “русифікацію” в Україні саме етнічно українського населення, а не представників інших етнічних груп.

А як змінилася ситуація у сфері загальної, вищої та середньої спеціальної освіти в незалежній Україні, коли, за даними офіційної статистики, розпочалася пришвидшена українізація шкільної й спеціальної освіти?

Дані соціологічного дослідження у розрізі різних вікових груп дають можливість зробити певні висновки:

– у молодшій віковій групі (18–29) років, представники якої закінчували загальноосвітню школу вже за років незалежності України, порівняно з найбільш “русифікованою” середньою освітньою групою 30–54 років на 4,6% збільшилася частка тих, хто навчався в школі українською з першого до останнього класу, на 5,2% збільшилася частка тих, хто спершу навчався російською, а потім був у старших класах переведений на українську та на 9,8% скоротилася частка тих, хто всі роки в школі навчався російською;

– у сфері вищої та спеціальної середньої освіти зміни ще помітніші, адже в молодшій групі (18–25 років) порівняно із середньою на 18,6% зросла частка тих, хто виключно чи переважно здобував цю освіту українською, та на 18,8% скоротилася частка тих, хто здобував освіту виключно або переважно російською (див. *табл. 2.3*).

Таким чином, зміни в бік розширеної українізації загальноосвітніх шкіл та спеціальних освітніх закладів помітні. Але щодо шкільної освіти вони не дуже значні, а стосовно спеціальної освіти слід зазначити, що й молоде покоління українців у 46,3% випадків здобуло таку освіту українською мовою, а 41,5% – здобули загальну середню освіту російською. Тобто говорити про якісь помітні зрушення й обвальну українізацію освіти навіть молодого покоління українців, які навчалися вже за років незалежності України, особливо в регіонах Південно-Східної України, не доводиться. Понад те, зміни в освітній сфері не змогли припинити тенденції деукраїнізації мовних практик у сім'ях громадян, а в сфері громадського та професійного спілкування не призвели навіть до зменшення темпів деукраїнізації мовних практик спілкування.

Деяко ліпшою є ситуація у царині пасивного володіння українською мовою, принаймні за самооцінками громадян, а не тестовими методиками (див. *табл. 2.4*), адже понад 70% заявляють, що вільно володіють українською, ще 14% стверджують, що можуть вільно читати й писа-

Таблиця 2.3

**Мова навчання в загальноосвітніх школах, вищих
і середніх спеціальних навчальних закладах
громадян різних етнічних та вікових груп України, %**

Оцінювані позиції	Етнічні групи			Вікові групи		
	українці	росіяни	інші	18–29 років	30–54 роки	55 і більше
1. Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, в тому класі, в якому Ви навчалися?						
1.1. Українською	58,5	3,4	0,0	46,2	41,6	53,0
1.2. Російською	33,8	91,8	74,4	41,5	51,3	42,1
1.3. Спочатку – російською, потім – українською	7,3	4,2	2,6	11,3	6,1	4,0
1.4. Іншою мовою	0,4	0,6	23,1	1,0	1,0	0,9
2. Якщо Ви навчалися у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після школи, то якою мовою велося викладання навчальних предметів в них?						
2.1. Тільки українською	27,7	1,0	0,0	30,3	17,8	20,8
2.2. Більшість предметів українською, але окремі – російською	21,6	3,8	6,7	22,8	16,7	14,5
2.3. Більшість предметів російською, але окремі – українською	19,9	13,6	6,7	20,8	18,8	15,0
2.4. Тільки російською	30,5	81,1	70,0	25,5	46,3	48,6
2.5. Іншою мовою	0,3	0,3	16,7	0,6	0,4	1,1

ти, але не розмовляють українською, 7% можуть вільно читати, але не розмовляють і не пишуть. І тільки 7% в основному розуміють мову, але не розмовляють і не можуть навіть читати, а 1,6% взагалі не розуміють української мови. Проте навіть за самооцінками громадян рівень знання державної української мови в Україні нині є нижчим, ніж російської, адже російською вільно володіють 79%, ще 13% можуть читати і писати, а українською –

Таблиця 2.4
Самооцінки рівня знання української та російської мов
жителів різних регіонів України, %

Якою мірою Ви володієте такими мовами як українська та російська?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Українська мова					
1.1. Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	70,8	93,4	83,5	64,7	38,3
1.2. Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	13,6	4,3	11,2	17,1	21,4
1.3. Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	7,0	2,0	3,0	9,6	14,2
1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	7,0	0,3	1,9	7,2	20,6
1.5. Практично не розумію цієї мови	1,6	0,0	0,4	1,4	5,4
2. Російська мова					
2.1. Можу вільно говорити, читати та писати цією мовою	78,9	51,3	77,0	87,3	96,2
2.2. Можу вільно читати та писати, але маю проблеми при розмові	13,4	24,9	16,7	9,1	3,5
2.3. Можу вільно читати цією мовою, але не пишу і не розмовляю	4,5	13,5	3,9	2,2	0,3
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	0,8	2,6	0,4	0,6	0,0
2.5. Практично не розумію цієї мови	2,4	7,7	2,1	0,8	0,0

відповідно 71% і 14%. Значно менше громадян погано чи зовсім не розуміють російської мови, ніж української.

Особливо це стосується Донбасу, Криму та інших регіонів Південно-Східної України, адже в Донбасі та Криму, навіть за власними самооцінками, вільно володіють українською мовою тільки 38% громадян, ще 21% можуть вільно читати й писати українською, але не можуть розмовляти, тоді як російською мовою в цих регіонах вільно

володіють 96%, а ще майже 4% можуть вільно читати й писати російською, тобто практично 100% громадян.

В інших регіонах Південно-Східної України лише 65% вільно володіють українською, тоді як російською – 87%, ще 17% можуть вільно читати і писати українською, 9% – російською.

Таким чином, проблема вивчення української мови, особливо на розмовному рівні, є актуальною для всіх регіонів Південно-Східної України і досить гострою – для Криму і Донбасу, де п'ята частина населення тільки в основному розуміє (але не володіє) українську, а кожен двадцятий взагалі не розуміє державної мови.

І за роки незалежності України серед молодого покоління громадян (до 30 років), які закінчили загальноосвітні школи вже за часів незалежності, рівень вільного володіння державною мовою не зріс порівняно з останніми десятиліттями СРСР, коли освіту здобували громадяни середнього віку (30–54 роки). У молодшому поколінні громадян України зросла тільки частка тих, хто може читати та писати українською, але не розмовляє (!) (див. табл. 2.5). При цьому серед молодшого покоління зменшилася на 5,6% частка тих, хто за самооцінкою вільно володіє російською мовою, але зросла (на 3%) частка тих, хто нею може тільки читати або писати. Отже, можна констатувати, що деяке зниження рівня володіння російською за роки незалежності не призвело і не могло призвести до зростання рівня володіння українською, бо між цими процесами немає прямого зв'язку.

Назагал вплив рівня знання української та російської мови на мовні практики громадян вельми слабкий. Звісно, ті, хто не володіє цими мовами (див. табл. 2.6), практично не розмовляють нею, однак серед тих, хто вільно володіє українською чи російською мовою в Україні, ситуація далеко не однозначна. Адже серед тих більш як 70% громадян України, які оцінили свій рівень знання української як вільну можливість говорити, читати та писати, виключно або переважно українською розмовляють 51% громадян, 22% розмовляють змішаною

Таблиця 2.5
Самооцінки рівня знання української та російської мов
громадян різних етнічних та вікових груп
громадян України, %

Якою мірою Ви володієте такими мовами як українська та російська?	Етнічні групи			Вікові групи		
	Українці	Росіяни	Інші	18–29 років	30–54 років	55 років
1. Українська мова						
1.1. Вільно можу говорити, писати та читати цією мовою	82,1	30,1	33,3	71,8	72,1	68,3
1.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблеми при розмові	11,2	23,0	17,9	16,1	14,0	11,1
1.3. Вільно можу читати, але не пишу, не говорю	3,5	19,0	23,1	5,5	6,5	8,7
1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю проблеми	2,8	21,9	20,5	5,0	6,3	9,2
1.5. Практично не розумію цієї мови	0,4	6,0	5,1	1,5	1,1	2,4
2. Російська мова						
2.1. Вільно можу говорити, писати та читати цією мовою	74,5	95,8	12,1	77,6	83,2	73,7
2.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблеми при розмові	15,8	3,7	15,4	15,1	12,0	14,4
2.3. Вільно можу читати, але не пишу, не говорю	5,6	0,3	2,6	4,3	3,2	6,6
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю проблеми	3,0	0,3	0	2,8	1,1	4,0
2.5. Практично не розумію цієї мови	1,0	0	0	0,3	0,6	1,4

мовою, а майже 27% – російською. І навпаки, серед тих, хто вільно володіє російською виключно або переважно цією мовою розмовляють 51%, 19% розмовляють змішаною мовою, а 30% (!) – українською. Адже понад половину громадян України одночасно вільно володіють обома мовами, але, як правило, виключно чи переважно розмовляють однією, а не рівною мірою обома.

Таблиця 2.6

Взаємозв'язок між самооцінками знання української та російської мов і спілкування ними у сім'ї, %

Якою мірою Ви володієте такими мовами як ...?	Якою мовою Ви спілкуєтесь в своїй сім'ї (вдома)?					
	Виключно українською	Переважно українською, але зрідка російською	Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	Переважно російською, але зрідка і українською	Виключно російською	Іншою
1. Українська мова						
1.1. Можу вільно говорити, писати та читати	39,6	11,7	21,8	13,5	13,1	0,3
1.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблеми при розмові	4,5	2,9	19,6	19,6	53,1	0,4
1.3. Вільно можу читати, але не пишу, не говорю	0,8	0,8	12,0	13,6	71,2	1,6
1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю проблеми	0,8	0,8	8,0	12,8	75,2	1,6
1.5. Практично не розумію цієї мови	0	0	10,3	6,9	79,3	3,4
2. Російська мова						
2.1. Можу вільно говорити, писати та читати	20,2	9,7	18,8	17,1	33,7	0,5
2.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблеми при розмові	53,5	6,2	26,6	3,7	8,7	1,2
2.3. Вільно можу читати, але не пишу, не говорю	70,4	4,9	16,0	3,7	4,9	0
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю проблеми	83,7	2,3	14,0	0	0	0
2.5. Практично не розумію цієї мови	64,3	14,3	21,4	0	0	0

Отже, сподіватися на деяке підвищення рівня знання громадянами української мови в результаті реалізації державних програм освіти населення та дітей особливо не доводиться. Адже в загальноосвітній школі України

всі школярі вивчають українську мову як предмет, однак на рівень спілкування громадян українською в приватному або публічному житті це майже не впливає.

Таблиця 2.7

Взаємозв'язок між навчанням українською та російською мовою в загальноосвітніх школах, вищих та середніх спеціальних навчальних закладах та спілкуванням ними в нинішній сім'ї, %

Оцінювані позиції	Якою мовою Ви спілкуєтеся в своїй сім'ї (вдома)?					
	Виключно українською	Переважаю українською, але зрідка російською	Змішаною мовою, в якій вживаються як українські, так і російські слова	Переважаю російською, але зрідка і українською	Виключно російською	Іншою
1. Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій і середній школі, в тому класі, в якому Ви навчалися?						
1.1. Українською	57,6	12,4	22,0	5,9	2,0	0
1.2. Російською	1,9	4,7	17,3	21,7	53,9	0,5
1.3. Спочатку – російською, потім – українською	14,5	12,0	21,4	21,4	30,8	0
1.4. Іншою*	23,5	0	5,9	17,6	17,6	35,3
2. Якщо Ви навчалися у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після школи, то якою мовою велося викладання навчальних предметів в них?						
2.1. Виключно українською	68,2	9,7	12,4	6,0	3,7	0
2.2. Переважаю українською	41,4	13,5	27,5	12,3	5,3	0
2.3. Переважаю російською	15,0	11,1	23,7	22,9	27,3	0
2.4. Виключно російською	5,5	4,8	13,7	20,1	55,4	0,5

* Дані недостатньо коректні через малу кількість респондентів у даній групі

Дещо більший вплив на мову спілкування громадян справляє базова мова навчання в загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладах (див. табл. 2.7), адже серед тих громадян, які в школах навчалися виключно українською, 58% розмовляють виключно українською, а взагалі українською розмовляють 70%, ще 22% розмовляють змішаною мовою, яка, власне, є українською із домішками російської, і тільки 7% нині розмовляють російською. Серед тих громадян, хто навчався в школі тільки російською мовою, 54% в сім'ї розмовляють виключно російською, а понад 75% – виключно або переважно російською, 17% – змішаною мовою й тільки менш як 7% – українською (див. табл. 2.7).

Таким чином, можна стверджувати, що навчання в загальноосвітній школі українською чи російською мовою більш як у 90% випадків веде до того, що базовою мовою сімейного спілкування стає ця мова або, меншою мірою, змішана (суржик), а не інша мова. Відтак практику подальшого поступового, добровільного розгалуження мережі україномовних загальноосвітніх шкіл та класів потрібно продовжувати в майбутньому, але без кампанійщини й із заздалегідь підготовленими кадрами вчителів і матеріальною базою та з урахуванням думки батьків щодо мови навчання дітей.

Ще більшою є залежність між мовою навчання у вищих та середніх спеціальних закладах і мовою спілкування нині (див. табл. 2.7), адже, як правило, ВНЗ або технікум із певною мовою навчання громадяни обирають відповідно до своєї мови спілкування вже в дорослому віці, на відміну від мови навчання в школі. *А тому мережу вищих і середніх спеціальних навчальних закладів українською мовою з державною чи переважно державною формою фінансування теж треба розширювати, але враховуючи мовну специфіку чотирьох типів регіонів. А ось державне регулювання мови навчання в недержавних ВНЗ і технікумах на даному етапі вводити навряд чи доцільно.*

При цьому розгалуження мережі україномовних шкіл, вищих та середніх спеціальних навчальних закладів не

має спрямовуватися проти вивчення учнями шкіл та студентами такого предмета, як російська мова.

Адже, як показують результати дослідження в усіх регіонах України (див. *табл. 2.8*), практично всі громадяни вважають безумовно необхідним або радше необхідним вивчення їхніми дітьми й онуками української мови. Протилежної позиції дотримуються тільки 0,3% мешканців Західної України, 0,9% – Центральної України та Північного Сходу, 4,0% – Півдня та Південного Сходу, 4,6% – Донбасу та Криму. *Тож обов'язкове вивчення української мови в школах та спеціальних навчальних закладах не викличе заперечень у жодному із регіонів України.*

Таблиця 2.8
Мовні преференції мешканців різних регіонів України
щодо знання дітьми (онуками) української
та російської мови, %

Як Ви вважаєте, чи необхідно Вашим дітям (онукам), які ще навчаються в загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладах, здобувати знання ...?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Української мови					
1.1. Безумовно, так	69,4	80,1	76,1	69,0	49,9
1.2. Радше так	17,6	6,6	12,8	19,3	32,7
1.3. Радше ні	1,3	0	0,7	2,4	1,9
1.4. Зовсім не потрібно	1,1	0,3	0,2	1,6	2,7
1.5. Не визначилися	2,2	1,4	2,1	1,4	4,3
1.6. Не мають таких дітей (онуків)	8,3	11,5	8,1	6,3	8,6
2. Російської мови					
2.1. Безумовно, так	55,6	26,7	49,1	70,2	72,7
2.2. Радше так	26,1	36,2	31,6	20,7	15,5
2.3. Радше ні	3,6	9,2	4,6	0,6	1,1
2.4. Зовсім не потрібно	1,9	5,7	1,2	1,0	0,5
2.5. Не визначилися	3,9	8,0	5,6	0,6	2,1
2.6. Не мають таких дітей (онуків)	8,8	14,1	7,9	6,9	8,0

Але одночасно практично всі жителі Південно-Східної України та абсолютна більшість громадян інших регіонів підтримує необхідність знання їхніми дітьми (онуками) російської мови, адже в Західній Україні “безумовно” чи “радше” вивчення дітьми російської мови підтримують 63% громадян, а не підтримують тільки 15%, у Центральній Україні й на Північному Сході відповідно 81% і 6%, на Півдні та Південному Сході – 91% і 2%, у Донбасі та Криму – 88% і 2%. Інші або не визначилися, або не мають дітей чи онуків взагалі. Тож немає ніяких підстав будь-яким чином обмежувати вивчення російської мови в загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладах жодного із регіонів країни, навіть у Західній Україні.

Таблиця 2.9

Мовні переваги представників різних етнічних груп щодо знання дітьми (онуками) української та російської мови, %

Як Ви вважаєте, чи необхідно Вашим дітям (онукам), які навчаються в загальноосвітніх навчальних закладах, здобувати знання ...?	Україна загалом	Регіони України		
		Українці	Росіяни	Інші групи
1. Української мови				
1.1. Безумовно, так	69,4	74,7	50,6	51,3
1.2. Радше так	17,4	13,1	35,0	20,5
1.3. Радше ні	1,3	1,0	1,7	7,7
1.4. Зовсім не потрібно	1,1	0,8	2,3	2,6
1.5. Не визначилися	2,2	2,1	3,1	0
1.6. Не мають таких дітей (онуків)	8,4	8,3	7,3	17,9
2. Російської мови				
2.1. Безумовно, так	55,6	52,3	69,5	48,7
2.2. Радше так	26,1	27,6	20,1	25,6
2.3. Радше ні	3,6	4,3	0,6	5,1
2.4. Зовсім не потрібно	1,9	2,1	0,8	2,6
2.5. Не визначилися	4,0	4,6	1,4	5,1
2.6. Не мають таких дітей (онуків)	8,8	9,0	7,6	12,8

Таблиця 2.10

**Мовні переваги представників різних вікових груп
щодо знання дітьми (онуками) української
та російської мови, %**

<i>Як Ви вважаєте, чи необхідно Вашим дітям (онукам), які навчаються в загальноосвітніх навчальних закладах, здобувати знання ...?</i>	Україна загалом	Вікові групи		
		18–29 років	30–54 роки	55 років більше
<u>1. Української мови</u>				
1.1. Безумовно, так	69,4	53,8	73,8	74,0
1.2. Радше так	17,6	17,8	17,8	17,1
1.3. Радше ні	1,3	1,0	1,6	1,0
1.4. Зовсім не потрібно	1,1	0,5	1,6	0,9
1.5. Не визначилися	2,2	2,8	1,8	2,4
1.6. Не мають таких дітей (онуків)	8,3	24,1	3,4	4,5
<u>2. Російської мови</u>				
2.1. Безумовно, так	55,6	45,6	57,2	60,3
2.2. Радше так	26,1	24,4	28,0	24,5
2.3. Радше ні	3,6	2,5	4,6	2,9
2.4. Зовсім не потрібно	1,9	0,5	2,4	2,1
2.5. Не визначилися	3,9	2,0	3,5	5,9
2.6. Не мають таких дітей (онуків)	8,8	24,9	4,3	4,3

Немає жодних заперечень і щодо вивчення української мови дітьми (онуками) серед етнічних росіян, як і щодо вивчення російської – у етнічних українців (див. табл. 2.9).

Формально можна було б стверджувати, що молодь меншою мірою, ніж середнє й старше покоління, підтримує необхідність вивчення української та російської мови їхніми дітьми (онуками) (див. табл. 2.10). Однак це зменшення є оманливим, бо просто серед молоді значно більше тих, хто не має дітей та онуків. Якщо враховувати думку тих, хто має дітей та онуків, то серед громадян старшого (за 55 років) віку безумовно підтримують вивчення російської мови в Україні 63,0%, а загалом підтримують 88,6%, серед представників середнього покоління відпо-

відно 59,8% і 89,0%, а серед молоді – 60,7% і 93,2%. Отже, про жодне зниження підтримки вивчення російської мови в Україні серед молодого покоління, яке сформувалося за років незалежності, не йдеться. А тому вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і деяких середніх спеціальних і вищих навчальних закладах ще довгі роки має бути обов'язковим, бо воно підтримується абсолютною більшістю не тільки всіх громадян, а й молоді.

2.2. Математичний аналіз впливу різних чинників на мовні практики громадян

У попередньому розділі розглядався взаємозв'язок між мовою спілкування в батьківській сім'ї і мовою спілкування громадян за нинішніх умов, між мовою навчання в загальноосвітніх закладах, ВНЗ і середніх спеціальних навчальних закладах і мовою спілкування громадян нині. Такий взаємозв'язок справді існує. Але якою є сила цього взаємозв'язку? І які чинники сильніше впливають на мову спілкування громадян?

Аналіз двовимірних розподілів за певними ознаками сімей та навчальних закладів відповіді на ці питання не дає. Тут потрібне застосування складніших методів кореляційного й регресійного аналізу мовних практик громадян і чинників, що їх визначають. Однак методи математичного аналізу, які застосовують у дослідженнях ціннісних орієнтацій, масової свідомості, електоральної поведінки¹, поки не застосовувалися в дослідженнях мовної ситуації й чинників, що її визначають. А тим паче не застосовувалися в соціологічному аналізі мовної ситуації методи багатовимірного кореляційного аналізу чи

¹ Див.: Хмелько В.Е. Социальная направленность личности. – К.: Политиздат Украины, 1988; Хмелько В.Е. Коэффициенты регрессии как показатели эмоционально-мотивационной значимости объектов отношения // НТР и формирование духовного облика советского рабочего. – К.: Политиздат Украины, 1982. – С. 300–302.

регресійного аналізу, які дають змогу розкрити структуру мовних практик і чинників, що їх визначають, виявити структуротвірні, ключові чинники. Як ми вже зазначали при аналізі структури життєвих планів молоді, «підхід за допомогою аналізу і побудови графіка максимального кореляційного шляху між різними елементами є досить ефективним у вивченні структури життєвих планів соціально-професійних груп молоді, де представлена достатньо складна мережа взаємозв'язків структурних елементів. При цьому вивчають не теоретично можливі взаємозв'язки та взаємодії окремих елементів життєвих планів, а реальні взаємозв'язки»².

Разом із тим застосування коефіцієнтів кореляції для номінальних ознак (Чупрова, Крамера тощо) для аналізу взаємозв'язків у соціології не дає відповіді на питання, чи свідчать коефіцієнти про вплив якогось структурного елемента на інший (і якого?) чи про взаємозв'язок елементів, зумовлений якимись «третіми» елементами. А тому ми застосовуємо не парні коефіцієнти кореляції, а коефіцієнт впливу α Гудмена, який свідчить ще й про спрямованість впливу одного чинника на інший.

Обчислення цих коефіцієнтів на матеріалах загальнонаціонального опитування «Вибір України» (жовтень 2006 р., N = 2011) дало змогу побудувати схеми 1–5 взаємозв'язків мовних практик і чинників, що їх визначають.

Аналіз цих взаємозв'язків дає підстави для низки висновків щодо мовної ситуації в Україні.

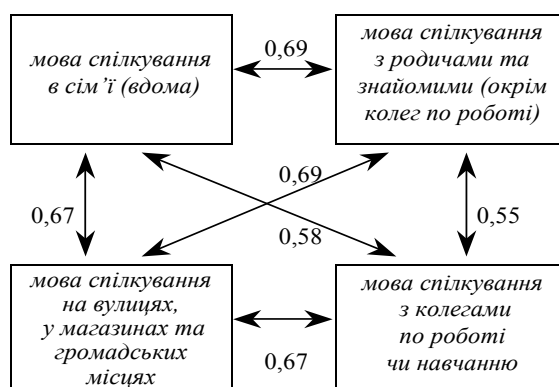
1. Якщо розглядати мови спілкування громадян у різних сферах життєдіяльності можна зробити висновок, що сила впливу окремих чинників на інші мовні практики є взаємною і досить значною. Не можна говорити, що мова спілкування в сім'ї сильніше впливає на мову спілкування на вулицях чи у виробничій сфері, або навпа-

² Вишняк А.И., Чечель Л.Н. Структура и динамика жизненных ориентаций молодежи // Формирование мировоззренческой культуры молодежи. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 271.

ки, що останні сильніше впливають на мову спілкування в сім'ї. Отже, тут ми маємо справу з дуже сильними (α Гудмена від 0,55 до 0,69) взаємними зв'язками мов спілкування в різних сферах (див. схему 1), а не з впливом одних практик в інших сферах життєдіяльності громадян.

Схема 1

Взаємозв'язок між мовами спілкування в сім'ї, мовами спілкування з родичами та знайомими, мовами спілкування на вулицях та мовами спілкування на роботі, α Гудмена, % (жовтень 2006 року)

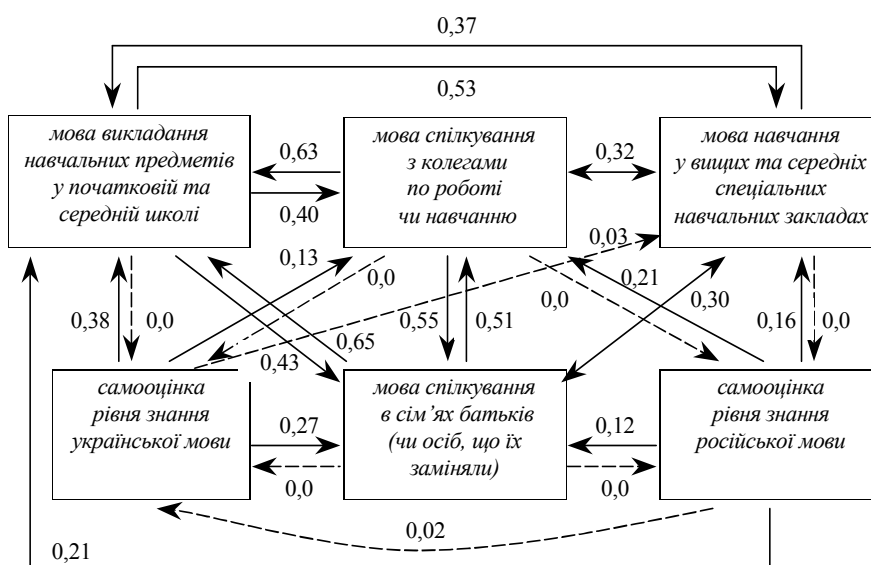

2. Однак ці зв'язки не дуже симетричні. Адже саме «мова спілкування на вулицях, у магазинах та громадських місцях» дуже сильно пов'язана з трьома іншими мовними сферами (мова спілкування в сім'ї, мова спілкування з родичами та знайомими, мова спілкування з колегами по роботі), тоді як мова спілкування з колегами по роботі або навчанню (оскільки не всі опитані працюють чи навчаються) слабкіше пов'язана з мовою спілкування в сім'ї та мовою спілкування між родичами та знайомими.

Усе це визначає ключову роль у відтворенні мовної ситуації в країні саме мови спілкування в громадських місцях,

Схема 2

Вплив на мову спілкування в сім'ї мови спілкування батьків, мови навчання в початковій та середній школі, мови навчання у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах та самооцінок рівня знання української та російської мови, α Гудмена, % (жовтень 2006 року)

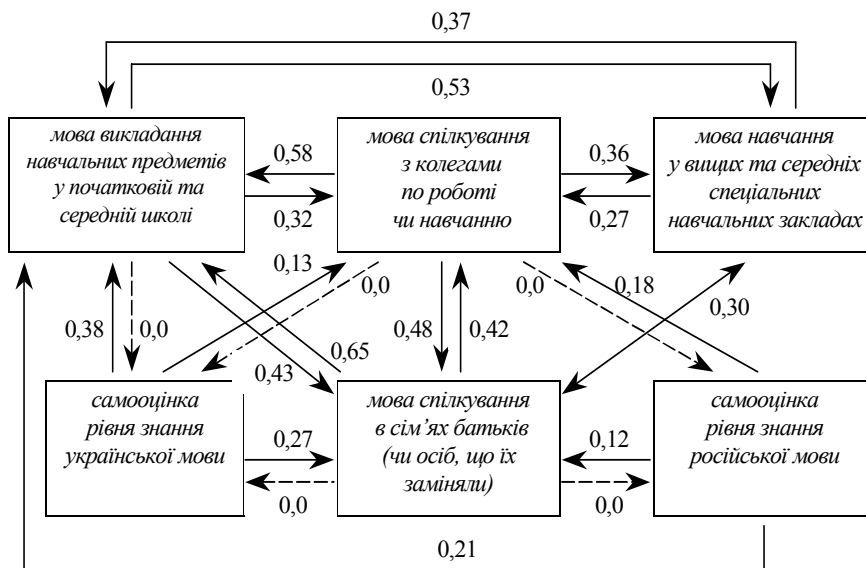

на вулицях, у магазинах тощо як мови середовища, яке пов'язане з мовами спілкування в інших сферах життєдіяльності пересічних громадян України, а не мови спілкування в сім'ї чи мови спілкування у виробничо-професійній сфері. А тому в майбутніх дослідженнях мовної ситуації в Україні більшу увагу треба приділяти показникам і чинникам саме мови спілкування в громадських місцях у різних регіонах і типах поселення, а не мові спілкування з родиною чи колегами по роботі та навчанню.

3. Ще складнішою є ситуація щодо чинників, які впливають на мовну ситуацію в Україні в різних сферах життєдіяльності людей (див. схеми 2–5).

Схема 3

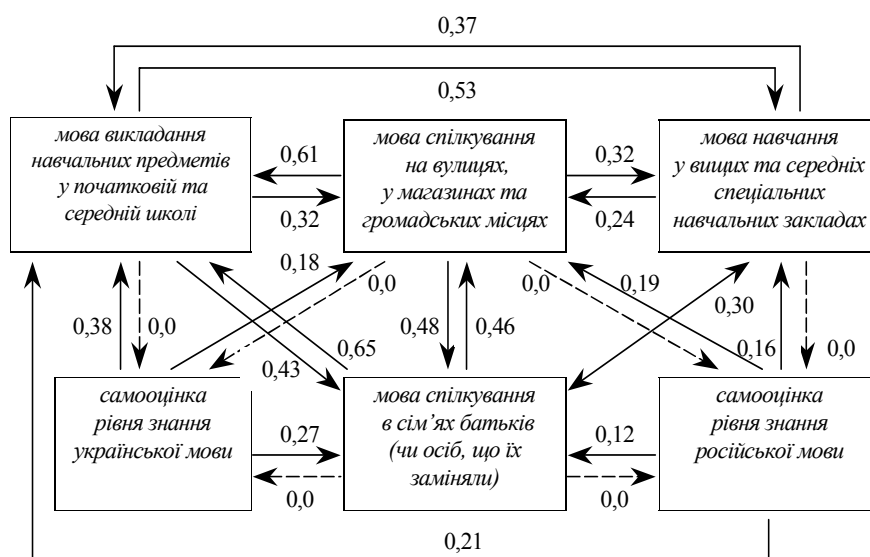
Вплив на мову спілкування з родичами та знайомими мови спілкування батьків, мови навчання в початковій та середній школі, мови навчання у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах та самооцінок рівня знання української та російської мови, α Гудмена, % (жовтень 2006 року)

Якщо розглядати чинники впливу на мовну ситуацію в сім'ї, то не можна не помітити, що найбільший вплив на мовні практики нинішніх громадян (тобто розмовляють вони виключно українською, переважно українською, з різними членами сім'ї різними мовами, переважно російською чи виключно російською) справляє мова спілкування в сім'ї батьків (схема 2). При цьому, хоч і не дуже значно, але α Гудмена сильніша при впливі «батьківська сім'я–нинішня сім'я» (0,55), ніж навпаки (0,51). А тому хоча існує взаємовплив цих чинників, все одно можна говорити, що батьківська сім'я дуже сильно впливає на мовні практики нинішніх громадян України.

Схема 4

Вплив на мову спілкування на вулицях, у магазинах та громадських місцях мови спілкування батьків, мови навчання в початковій та середній школі, мови навчання у вищих та середніх навчальних закладах та самооцінок знання української та російської мови, α Гудмена, % (жовтень 2006 року)

Разом із тим за наявності досить сильних взаємозв'язків між мовою спілкування в сім'ї та мовою викладання навчальних предметів у початковій та середній школі радше можна говорити про вплив (0,63 α Гудмена) мови спілкування на «мову викладання», ніж про вплив мови викладання на мову спілкування в сім'ях нинішніх громадян. Звісно, йдеться про можливість впливу нинішньої мови спілкування в сім'ях громадян на мову викладання предметів у загальноосвітніх школах у минулому, коли нинішні покоління українських громадян у них навчалися. Сучасність не може бути чинником, який зумовлює минуле. Однак виявлені коефіцієнти впливу між цими

чинниками є результатом впливу третього чинника – мови спілкування в батьківській сім'ї, адже дослідження доводить, що мова спілкування в батьківській сім'ї досить сильно впливає не тільки на мову спілкування в нинішніх сім'ях, а й на мову викладання предметів у загальноосвітніх школах, причому на останню – як прямо, так і опосередковано через мову спілкування у сім'ях самих респондентів.

Таким чином, виявляється, що мова навчання в загальноосвітніх школах – це залежний чинник від мови спілкування як у батьківських, так і в нинішніх сім'ях респондентів. І тут нема нічого парадоксального.

Ці виявлені структурні взаємозв'язки свідчать про одне – не мова викладання у школах визначає україномовність чи російськомовність мовних практик у сім'ях громадян нині, і навіть зовсім не визначає рівня володіння українською та російською мовою (α Гудмена впливу викладання в школах на самооцінку знання української і російської мови дорівнює 0,00, тобто нульова). А навпаки, мова спілкування у батьківській сім'ї дуже сильно визначає (хоч і не абсолютно) вибір мови навчання у загальноосвітніх навчальних закладах і опосередковано відбивається на мові спілкування в сім'ях дітей після навчання (але прямиий вплив батьківської сім'ї є більшим за опосередкований).

Що стосується взаємозв'язку між мовою спілкування у батьківських і в нинішніх сім'ях та мовою навчання у вищих спеціальних навчальних закладах, то тут справді існує взаємозв'язок (пряма і зворотна α Гудмена однакові і не дуже високі) (див. схему 1). *Тобто мова навчання у спеціальних навчальних закладах (в яких навчалось близько 60% громадян України), окрім мови батьків зумовлена якимись іншими чинниками, пов'язаними з мовами спілкування.*

Ще складнішим є питання стосовно впливу чинника володіння мовами на мову спілкування громадян у сім'ї. Адже на самооцінку рівня володіння українською мовою

впливає як мова спілкування у батьківській і нинішній сім'ї, так і мова викладання предметів у загальноосвітніх школах, однак зворотного впливу взагалі не виявлено (α Гудмена = 0,00). Тобто рівень знання (нехай і за самооцінкою) мови української та російської прямо не зумовлений ані мовою спілкування в сім'ях батьків (чи осіб, що їх заміняли), ані нинішніми мовними практиками, ані мовою навчання в загальноосвітніх школах та спеціальних навчальних закладах. Цей факт є дещо парадоксальним і потребує додаткової перевірки в інших дослідженнях. Але є підстави вважати, що самооцінка рівня володіння двома мовами (українською і російською), яка є доволі високою (75–80% громадян вільно володіють цими мовами в Україні) зумовлена впливом якихось третіх чинників, однак яких саме, поки не відомо.

4. Аналогічною є ситуація із впливами різних чинників на мову спілкування громадян України із родичами та знайомими (окрім колег по роботі). Мова спілкування з родичами та знайомими теж досить сильно залежить від мови спілкування в батьківській сім'ї та значно меншою мірою – від рівня знання української та російської мови. Адже понад 50% громадян України вільно володіють як українською, так і російською мовою одночасно, але більшість із них розмовляє і в сім'ї, і з родичами та знайомими, і в публічних та виробничих практиках виключно чи переважно однією, особливо в тих регіонах, де в мовних практиках однозначно переважає українська чи російська мова.

Єдина відмінність у взаємовпливах між мовою спілкування з родичами та знайомими та мовою спілкування в сім'ї з іншими чинниками полягає в тому, що мова спілкування в сім'ї рівною мірою – (α Гудмена) – впливає на мову навчання у вищих та середніх спеціальних освітніх закладах, як і останні впливають на мову спілкування в сім'ї. А мова спілкування з родичами та знайомими сильніше (схема 2) впливає на мову навчання у ВНЗ та

середніх спеціальних закладах, ніж навпаки. Ще сильніше ця тенденція виявляється щодо напряму впливу мови спілкування у громадських місцях (у магазинах, на вулицях) на мову навчання у ВНЗ та середніх спеціальних навчальних закладах (див. схему 3). Річ у тім, що мова спілкування в громадських місцях та, меншою мірою, мова спілкування з родичами та знайомими фактично і є тим «мовним середовищем», яке визначає вибір в уже свідомому віці (на відміну від школи, яку обирають батьки) вищих та середніх спеціальних навчальних закладів не тільки щодо їх професійного профілю, а й мови навчання. А не навпаки.

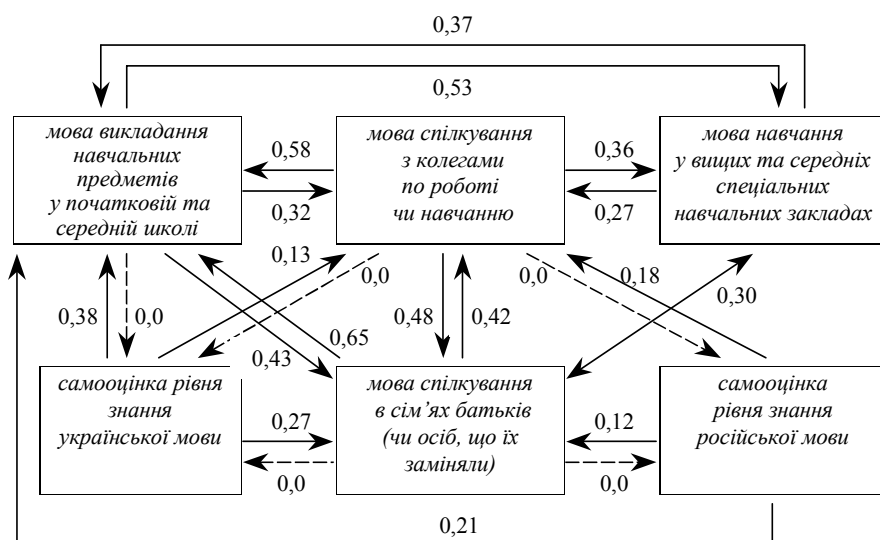
Таким чином, можна зробити висновок, що «мовне середовище» громадян (мова спілкування в певних поселеннях у громадських місцях, мова спілкування родичів і знайомих) більшою мірою визначає вибір мови навчання у професійних навчальних закладах (поряд із мовою спілкування батьків), ніж навпаки – мова навчання в них визначає мову спілкування громадян у громадських місцях, із родичами та знайомими.

Тому не слід особливо розраховувати, що штучне переведення вищих та середніх спеціальних навчальних закладів у великих та середніх містах з російської на українську може суттєво змінити «мовне середовище» (мову публічних практик у громадських місцях), особливо в тих регіонах України, де носії певної мови становлять абсолютну меншість. Цього не вдалося зробити за 45 років радянського режиму в містах і селах Західної України. Цього не вдається зробити в містах Південно-Східної України і за роки незалежності.

Потрібно також зважати на те, що на публічні мовні практики – мову спілкування в громадських місцях, мову спілкування з колегами по роботі та навчання (див. схему 3, 4) – меншою мірою (і радше не прямо), ніж на приватні мовні практики (мова спілкування в сім'ї, мова

Схема 5

Вплив на мову спілкування з колегами по роботі мови спілкування батьків, мови навчання в початковій та середній школі, мови навчання у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах та самооцінок знання української та російської мови, а Гудмена, % (жовтень 2006 року)

спілкування з родичами та знайомими), впливає мова спілкування у батьківській сім'ї, тобто мова дитинства. Бо в цих мовних практиках більшу роль відіграє зовнішнє «мовне середовище», яке, на жаль, не вивчалось в даному дослідженні. Потрібні спеціальні дослідження і спеціальні соціологічні показники цього мовного середовища в масштабних загальнонаціональних соціологічних проектах, одним із яких міг би стати показник мови спілкування більшості громадян у поселенні, де вони проживають (українською мовою в моєму місті (селі) розмовляє абсолютна більшість громадян, українською мовою

розмовляє відносна більшість, громадяни мого міста (села) рівною мірою розмовляють українською та російською мовою, відносна більшість розмовляє російською мовою, абсолютна більшість – російською). Можна також використати в дослідженнях аналіз механізмів відтворення мовної ситуації на кількох підмасивах – окремо за поселеннями, де домінує українська мова, окремо – де домінує російська і де існує двомовне середовище. Без таких масштабних досліджень важко виробити ефективну державну мовну політику, яка б, з одного боку, сприяла розширенню функціонування державної української мови в усіх сферах життєдіяльності і регіонах, а з іншого – не обмежувала б мовних прав російськомовного населення України.

Розділ III

ОЦІНКИ РІВНЯ МОВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ В РІЗНИХ СФЕРАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У політичному та медійному середовищі часто лунають думки про масові факти насильницької дискримінації російськомовних громадян України та насильницької українізації після проголошення незалежності України. Як зазначав М.І.Панчук, аналізуючи мовні проблеми у засобах масової інформації, «у роздмухуванні «мовного питання» в такі (передвиборчі. – *О.В.*) періоди особливу активність проявляють не тільки вітчизняні, а й іноземні політтехнологи ... Російську мову розглядають як важливий фактор нової інтеграції «втрачених територій» навколо Москви. Для України розроблено певний набір шаблонних звинувачень у «насильницькій українізації», зокрема, що в Україні останнім часом щодня закривається одна російськомовна школа, але при цьому не наводиться елементарна статистика: скільки в країні є учнів – етнічних росіян і наскільки вони забезпечені школами»¹.

Однак масштабні соціальні дослідження проблем мовної дискримінації відсутні, хоча проблеми міжетнічної дискримінації в останні 13 років постійно досліджуються в моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАНУ.

¹ *Панчук М.І.* Мовно-культурні проблеми у висвітленні регіональної преси // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне : Збірник статей / Відп. ред. *О.М.Майборода*. – К.: Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України, 2005. – С. 132.

І ці дослідження показали, що ситуація у сфері міжнаціональних відносин у країні залишається досить стабільною і жодних особливих тенденцій тут практично не спостерігається. Принаймні вони не є статистично значимими у більшості випадків. Так, у 1994–1995 роках близько 7% громадян упродовж 12 місяців стикалися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) українців, у 1998–1999 роках таких виявилось 8–9%, у 2005–2006 роках – знову близько 7%. Решта громадян не стикалися з будь-якими випадками етнічної дискримінації українців.

Що стосується випадків етнічної дискримінації росіян, євреїв та представників інших етнічних меншин, то за останнє десятиліття рівень етнічної дискримінації навіть несуттєво знизився. За оцінками громадян, у 1994–1999 роках із випадками етнічної дискримінації росіян стикалися 8,5–9,5%, у 2001–2004 роках цей показник знизився до 4,5–6,0%. І тільки після «помаранчевої революції» він підвищився до 7% у 2006 році.

У 1994–1996 роках 6–7% громадян стикалися з випадками дискримінації євреїв в Україні. Цей показник знизився у 2003–2005 роках, у 2006 році несуттєво зріс (до 4%), хоча є нижчим, ніж у першій половині 1990-х років.

Таким чином, є підстави вважати, що попри тенденцію щодо зростання частки титульного етносу серед громадян і певну тенденцію щодо етнічної самоізоляції при створенні сімей, міжетнічні стосунки дещо поліпшуються, а міжнаціональна ситуація є вельми позитивною і не викликає занепокоєння у національному масштабі»².

Ми спеціально детально спинилися на результатах проведених досліджень, щоб представити рівень оцінних суджень щодо фактів етнічної дискримінації окремих етносів, хоч би якими суб'єктивними вони були.

² *Вишняк О.І.* Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 160.

І хоча ситуація в мовному середовищі є складнішою, ніж у міжетнічному, однак, як свідчать результати загальнонаціонального соціологічного дослідження у жовтні 2006 році (див. табл. 3.1), оцінки рівня фактів дискримінації всіх мовних груп України в різних сферах життєдіяльності є ще нижчими, ніж етнічної дискримінації українців, росіян, євреїв та інших етнічних груп.

Таблиця 3.1

Оцінки громадянами України рівня фактів дискримінації за мовними ознаками в різних сферах життєдіяльності, у %

<i>Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації Вас щодо мови спілкування?</i>	Так	Ні	Не визначилися
1. При виборі загальноосвітньої школи, коли навчалися у школі	1,6	95,9	2,5
2. При вступі та навчанні у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах	3,1	88,6	8,3
3. При працевлаштуванні	2,3	93,6	4,2
4. На роботі (при виконанні службових обов'язків)	3,4	91,3	5,3
5. При вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації)	4,5	89,2	6,3
6. При вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах)	2,6	84,4	13,1

Адже тільки 4,5% з усіх громадян України, за власними оцінками, стикалися з фактами мовної дискримінації при вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації), 3,4% – при виконанні службових обов'язків на роботі, 3,1% – при вступі до вищих чи середніх спеціальних навчальних закладів, 2,6% – при вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах), 2,3% – при працевлаштуванні і 1,6% – при виборі загальноосвітньої школи, коли вони

в них навчалися. Решта або взагалі не стикалися з такими випадками (89–96% громадян), або не визначилися з цього питання. При цьому дещо вищий рівень невизначеності стосується сфери взаємодії з вищими державними органами влади (13%), місцевої влади (6%), вступу до вищих чи спеціальних навчальних закладів (8%) та виконання робочих обов'язків (6%), бо на відміну від загальноосвітніх закладів значна частина громадян ніколи взагалі не мала справи з цими соціальними інституціями особисто.

За умов реальної свободи і політичної відкритості українського суспільства після помаранчевої революції такі низькі оцінки наявності дискримінації громадян за мовними ознаками в Україні в усіх сферах життєдіяльності свідчать про те, що мовні проблеми пересічних громадян у реально двомовному (хоч і не збалансованому структурно) мовному просторі України є дуже перебільшеними. Як і політичні спекуляції на проблемах мовної дискримінації російськомовного населення, що лунають як з боку політиків російської держави, так і з боку українських і регіональних політиків та журналістів.

Звісно, треба враховувати, що наявність навіть 1,5–4,5% громадян, які, за їхніми оцінками, стикалися з фактами мовної дискримінації, не може залишатися поза увагою влади, органів місцевого самоврядування, громадськості чи ЗМІ. Якщо це справді мовна дискримінація, а не тільки суб'єктивні самооцінки. Однак говорити про масовий характер дискримінації за мовною ознакою однієї із двох великих мовних груп України не доводиться (див. табл. 3.2). А скільки-небудь репрезентативної інформації з цього питання в розрізі інших мовних чи етнічних груп України ми не маємо.

Понад те, опитування жовтня 2006 року показало, що в сферах, пов'язаних із вибором загальноосвітньої школи, вищих та середніх спеціальних освітніх закладів та працевлаштуванням, з мовною дискримінацією в Україні радше стикаються етнічні українці, а зовсім не етнічні росіяни. У виробничій сфері (при виконанні служ-

бових обов'язків) рівень оцінок мовної дискримінації українців та росіян однаковий. У сферах розв'язання проблем в органах місцевого самоврядування та органах центральної державної влади з дискримінацією за мовною ознакою стикалися радше етнічні росіяни, ніж українці (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Оцінки представниками окремих етнічних груп в Україні рівня фактів дискримінації за мовними ознаками в різних сферах, %

<i>Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації Вас щодо мови спілкування?</i>	Етнічні українці	Етнічні росіяни
I. При виборі загальноосвітньої школи, коли навчались у школі		
1.1. Так	1,7	0,9
1.2. Ні	95,3	97,7
1.3. Не визначилися	3,0	1,4
II. При вступі та навчанні у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах		
2.1. Так	3,5	1,3
2.2. Ні	88,2	89,1
2.3. Не визначилися	8,3	9,6
III. При працевлаштуванні		
3.1. Так	2,5	0,7
3.2. Ні	93,0	95,6
3.3. Не визначилися	4,5	3,7
IV. На роботі (при виконанні службових обов'язків)		
4.1. Так	3,3	3,3
4.2. Ні	91,1	91,5
4.3. Не визначилися	5,6	5,2
V. При вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації)		
5.1. Так	3,8	7,3
5.2. Ні	89,9	86,4
5.3. Не визначилися	6,4	6,4
VI. При вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах)		
6.1. Так	2,0	4,6
6.2. Ні	84,8	83,2
6.3. Не визначилися	13,2	12,3

Тобто в сфері загальної та спеціальної освіти з дискримінацією частіше стикаються саме етнічні українці, а в сфері взаємодії з органами центральної та місцевої влади – етнічні росіяни, що частково зумовлено українізацією ділової документації в органах влади, що її етнічні росіяни сприймають як їх дискримінацію за мовною ознакою.

Однак з того факту, що рівень оцінок дискримінації етнічних українців в Україні трохи вищий, ніж етнічних росіян, зовсім не впливає, що в усіх випадках вони стикалися з фактами мовної дискримінації за їхню україномовність, а не навпаки.

Адже аналіз оцінок рівня фактів мовної дискримінації різних мовних груп громадян (виключно україномовних, переважно україномовних, двомовних, переважно російськомовних, виключно російськомовних) доводить (див. табл. 3.3), що:

- при виборі загальноосвітньої школи (коли навчалися у школі) дещо частіше (хоч статистично і незначно) стикалися з фактами мовної дискримінації ті громадяни, які розмовляють зараз виключно російською, а не виключно чи переважно українською;

- найвищий рівень оцінок фактів мовної дискримінації при вступі та навчанні у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах спостерігається серед тих громадян, які зараз розмовляють переважно українською чи переважно російською, а не серед двомовних чи виключно україномовних і виключно російськомовних громадян;

- при працевлаштуванні дещо вищий рівень фактів дискримінації за мовними ознаками відзначають переважно російськомовні та двомовні громадяни, а при виконанні службових обов'язків у виробничій сфері – виключно російськомовні, двомовні та переважно україномовні;

- що стосується вирішення проблем та спілкування громадян із офіційними органами місцевої та центральної влади, то тут найчастіше з фактами дискримінації за мовними ознаками стикалися особисто виключно російськомовні громадяни.

Таблиця 3.3

**Оцінки представниками окремих мовних груп населення
України рівня фактів дискримінації за мовними
ознаками в різних сферах, %**

Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації Вас щодо мови спілкування?	Мова спілкування в сім'ї					
	Виключно українська	Переважаю українська, але зрідка російська	З одними членами родини українська, а з іншими російська	Переважаю російська, але зрідка українська	Виключно російська	Інша
I. При виборі загальноосвітньої школи, коли навчалися у школі						
1.1. Так	0,9	1,2	0,6	1,7	2,4	0,0
1.2. Ні	96,2	95,9	98,7	93,1	96,2	96,2
1.3. Не визначилися	2,8	2,9	0,6	5,2	1,4	3,8
II. При вступі та навчанні у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах						
2.1. Так	2,2	5,4	2,6	4,9	2,0	8,3
2.2. Ні	93,0	80,5	87,8	81,4	91,1	91,7
2.3. Не визначилися	2,8	2,9	0,6	5,2	1,4	3,8
III. При працевлаштуванні						
3.1. Так	1,9	2,1	3,2	3,8	1,4	9,1
3.2. Ні	93,8	94,2	93,6	91,0	94,5	90,9
3.3. Не визначилися	4,3	3,7	3,2	5,2	4,1	0,0
IV. На роботі (при виконанні службових обов'язків)						
4.1. Так	2,1	4,1	3,8	2,1	4,6	4,5
4.2. Ні	93,4	90,0	92,4	91,0	89,8	90,9
4.3. Не визначилися	4,5	5,8	3,8	6,9	5,5	4,5
V. При вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації)						
5.1. Так	2,6	3,3	2,6	3,8	7,5	0,0
5.2. Ні	91,8	87,1	93,5	90,0	86,1	96,0
5.3. Не визначилися	5,6	9,5	3,9	6,2	6,4	4,0

Продовження таблиці 3.3

Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації Вас щодо мови спілкування?	Мова спілкування в сім'ї					
	Виключно українська	Переважає українська, але зрідка російська	З одними членами родини українська, а з іншими російська	Переважає російська, але зрідка українська	Виключно російська	Інша
VI. При вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах)						
6.1. Так	1,9	0,9	2,7	2,4	3,7	0,0
6.2. Ні	86,5	83,7	84,7	81,8	84,0	71,4
6.3. Не визначилися	11,6	15,5	12,7	15,7	12,3	28,6

І хоча методика дослідження не дає однозначної відповіді на питання, коли стикалися з фактами дискримінації в органах місцевої та центральної влади за мовною ознакою (на жаль, в питанні було пропущено уточнення щодо фактів дискримінації в останній рік чи за останній п'ять років), однак, враховуючи специфіку масової соціальної пам'яті, можна стверджувати, що відповіді громадян стосовно виробничої (працевлаштування, виконання службових обов'язків) та адміністративної сфери (розв'язання проблем в органах місцевої та центральної влади) стосуються саме останніх років. *І проблема оцінки фактів мовної дискримінації при вирішенні проблем в органах центральної та, особливо, місцевої влади (з якою вони мають справу частіше, ніж з центральною владою) насправді частіше стосуються виключно російськомовного і двомовного населення, а не україномовного. І хоча йдеться не про об'єктивні факти мовної дискримінації в сучасній Україні, а про суб'єктивні оцінки таких фактів, проблема більшої незадоволеності виключно російськомовних*

громадян реалізацією своїх мовних прав в офіційно-адміністративній та виробничій сфері (особливо в деяких гуманітарних царинах) існує і потребує уваги органів державної влади та місцевого самоврядування.

Складнішою є ситуація з оцінками фактів мовної дискримінації в освітній сфері.

По-перше, на відміну від виробничої та адміністративної сфери, де оцінки стосуються, як правило, ситуації останніх років, оцінки ситуації в сфері загальної та спеціальної освіти стосуються тих часів, коли різні вікові групи нинішніх громадян навчалися в школі, в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах, тобто зовсім у різний час.

По-друге, у сфері спеціальної освіти найчастіше з фактами мовної дискримінації стикалися громадяни, які нині розмовляють або переважно українською, але зрідка і російською мовою, або переважно російською. Є підстави вважати, що саме ці громадяни з різних причин в різні часи історії України мусили навчатися у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах не тією мовою, якою вони думають. Хоча у підсумку це сприяло володінню і користуванню навіть у сім'ї обома мовами – українською і російською (але різною мірою).

У зв'язку з проблемною ситуацією з оцінками фактів мовної диференціації в освітній сфері на особливу увагу заслуговує аналіз динаміки цих оцінок у різних вікових групах громадян, які навчалися в певні історичні періоди (див. табл. 3.4). Аналіз результатів жовтневого (2006 р.) загальнонаціонального опитування показує, що проблема, пов'язана з пришвидшеною українізацією вищої та середньої спеціальної освіти та, меншою мірою, загальноосвітніх шкіл існує. Адже якщо з фактами дискримінації за мовною ознакою при вступі та при навчанні у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах стикались 2,1–2,6% громадян віком понад 30 років (тобто ті, хто навчався в цих закладах переважно за часів Радянського Союзу), то серед молоді віком до 30 років (яка закінчувала

Таблиця 3.4

Оцінки представниками різних вікових груп населення України рівня фактів дискримінації за мовними ознаками в різних сферах, %

Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації Вас щодо мови спілкування?	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше
I. При виборі загальноосвітньої школи, коли навчались у школі			
1.1. Так	2,4	1,3	1,4
1.2. Ні	95,3	95,8	96,4
1.3. Не визначилися	2,2	2,9	2,3
II. При вступі та навчанні у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах			
2.1. Так	5,1	2,6	2,1
2.2. Ні	88,6	89,3	87,4
2.3. Не визначилися	6,3	8,2	10,5
III. При працевлаштуванні			
3.1. Так	2,5	2,2	2,1
3.2. Ні	92,4	93,8	94,3
3.3. Не визначилися	5,2	4,0	3,7
IV. На роботі (при виконанні службових обов'язків)			
4.1. Так	4,1	3,8	2,1
4.2. Ні	88,8	91,0	94,1
4.3. Не визначилися	7,1	5,2	3,8
V. При вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації)			
5.1. Так	4,0	4,9	4,2
5.2. Ні	87,9	89,2	94,4
5.3. Не визначилися	8,1	5,9	5,3
VI. При вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах)			
6.1. Так	1,7	3,4	1,8
6.2. Ні	82,8	85,1	84,5
6.3. Не визначилися	15,5	11,5	13,6

ці заклади за незалежної України) таких виявилось вдвічі більше.

Значно меншою мірою (статистично незначимо) ця тенденція характерна і щодо оцінок дискримінації при виборі загальноосвітньої школи серед молоді, яка закінчувала школу вже за часів незалежної України (але не вся вступала до школи в цей період). А ось що стосується виробничої та адміністративної сфери, то різниці оцінок між різними віковими не спостерігається. Це зумовлено двома чинниками. З одного боку, оцінки фактів дискримінації у професійній та адміністративній сфері стосуються нинішніх виробничих та адміністративних інститутів, з якими мають справу всі вікові групи громадян. А з іншого боку, мовні преференції, які впливають на оцінку фактів дискримінації та мовні практики у різних вікових груп, про що йшлося раніше, суттєво не відрізняються, хоча серед молоді спостерігається дещо вищий рівень володіння українською мовою, але нижчий рівень її використання у публічних сферах.

А тому за наявності деяких проблем в освітній сфері та сфері спілкування з адміністративними органами у російськомовного населення України говорити про масовий чи системний характер мовної дискримінації російськомовного населення не доводиться. Доказом цього є дані щодо оцінок фактів мовної дискримінації.

Адже якби факти дискримінації за мовною ознакою мали масовий і системний характер (і щодо носіїв української мови, і щодо носіїв російської), то вищий рівень цих оцінок був би характерний для крайніх у мовному плані регіонів – російськомовного населення в Західній Україні, де домінує українська мова, та україномовного – в Донбасі й Криму, де домінує російська. А цього не спостерігається.

Навпаки, в сфері загальної й спеціальної освіти оцінки фактів мовної дискримінації є найнижчими в Західній Україні та Донбасі й Криму, і дещо вищими в Центральній Україні, Північному та Південному Сході (без Донбасу

Таблиця 3.5

Оцінки мешканцями різних регіонів України
рівня фактів дискримінації за мовними ознакам, %

Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації Вас щодо мови спілкування?	Регіони України			
	Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
I. При виборі загальноосвітньої школи, коли навчались у школі				
1.1. Так	0,5	2,0	3,1	0,0
1.2. Ні	97,4	93,1	95,9	99,0
1.3. Не визначилися	2,1	5,0	1,1	1,0
II. При вступі та навчанні у вищих чи середніх спеціальних навчальних закладах				
2.1. Так	1,1	4,8	3,5	1,2
2.2. Ні	94,1	90,0	77,9	97,1
2.3. Не визначилися	4,9	5,1	18,6	1,8
III. При працевлаштуванні				
3.1. Так	1,6	4,0	2,0	0,5
3.2. Ні	95,1	90,0	93,9	97,7
3.3. Не визначилися	3,4	6,1	4,1	1,8
IV. На роботі (при виконанні службових обов'язків)				
4.1. Так	1,8	4,3	2,7	4,3
4.2. Ні	93,7	88,9	92,7	91,2
4.3. Не визначилися	4,5	6,9	4,5	4,5
V. При вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації)				
5.1. Так	1,3	6,3	1,6	8,7
5.2. Ні	93,8	85,7	93,4	84,8
5.3. Не визначилися	4,9	8,0	5,0	6,5
VI. При вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, міністерствах та відомствах)				
6.1. Так	1,6	3,5	1,4	3,6
6.2. Ні	84,7	83,1	85,7	84,2
6.3. Не визначилися	13,7	13,4	12,8	12,2

і Криму). Оскільки останні регіони не є однорідними в мовному плані, а абсолютна більшість мешканців тут, як ми показали раніше, володіє вільно і українською, і російською мовами, ясна річ, факти мовної дискримінації тут не можуть мати масового й системного характеру. Аналогічна ситуація з оцінками фактів мовної дискримінації спостерігається й у сфері працевлаштування. Але саме в цих регіонах за роки незалежності фіксують найвищі темпи українізації загальної та спеціальної освіти, що й веде до вищого рівня незадоволеності і вважається обмеженням прав певних невеликих груп російськомовного населення.

У Донбасі та в Криму спостерігається найвищий рівень оцінок мовної дискримінації у вирішенні проблем громадян в органах місцевої влади та самоврядування, як і в Центральній Україні та Північному Сході. Як ми вже зазначали це пов'язано із пришвидшеною українізацією ділової документації, що викликає зараз найбільше незадоволення серед російськомовного населення цих регіонів, особливо тієї частини, яка погано володіє українською мовою. Бо державні службовці Донбасу та Криму, звісно ж, спілкуються з громадянами російською мовою і не можуть (як російськомовні) вдаватися до дискримінації російськомовного населення цих регіонів.

Таким чином, проблема чутливішого ставлення до інтересів російськомовного населення Донбасу й Криму та інших регіонів Південного Сходу України, а також використання російської мови в діловій документації цих регіонів, а не проблема статусу мов, потребує детальнішого аналізу й урахування в діяльності законодавчої та виконавчої влади в Україні.

Розділ IV

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ЗНАЧИМОСТІ МОВНИХ ПРОБЛЕМ ТА СТАТУСУ МОВ В УКРАЇНІ

4.1. Значимість мовних проблем у структурі соціальних проблем громадян: регіональні та соціально-демографічні особливості

Досить низький рівень оцінок дискримінації громадян за мовною ознакою в усіх сферах життєдіяльності, етнічних та регіональних групах зумовлює рівень актуальності (значимості) мовних проблем у масовій свідомості громадян взагалі та рівні значимості цих проблем серед інших соціально-політичних та соціально-культурних проблем держави.

При цьому значимість мовних проблем рідко досліджується в соціологічних дослідженнях, а тому й методологія та методика таких досліджень розроблена недостатньо. Більшість соціологічних досліджень спрямовані на прямі оцінки значимості певних об'єктів, "основним методом реєстрації масової свідомості яких виступає усвідомлення суб'єктом своїх оцінок і повідомлення про них досліднику в перебігу мовного інтерв'ю чи масового опитування...

Разом із тим важко погодитися з операційною редукцією масової свідомості молоді тільки до усвідомленої, раціоналізованої і вербалізованої оцінки. Звісно, неможливо не враховувати труднощів виявлення емоційних компонентів масової свідомості в процесі вербалізованих опитувань"...¹ Хоча в соціології праці та дозвілля

¹ Вишняк А. Массовое сознание молодежи: содержание, структура, методика изучения // Формирование мировоззренческой культуры молодежи. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 258–259.

такі методики вже застосовують. На жаль, у проблемі дозвілля через відсутність методики та емпіричного матеріалу ми вимушені обмежитися когнітивним рівнем оцінок значимості мовних проблем, хоча вони й залежні від домінуючих суспільних норм. Аналіз результатів травневого опитування громадян 2007 року показує, що серед проблем, які найбільше хвилюють наших співвітчизників (І група – хвилюють понад половину громадян) йдуть проблеми, пов'язанні із задоволенням їхніх найпростіших соціально-економічних проблем (див. табл. 4.1)

Таблиця 4.1
Значимість мовних проблем серед соціально-культурних проблем для мешканців різних регіонів України,
% (травень 2007 року)

<i>У держави, як і у людини, існує безліч проблем. Які з них, на Ваш погляд, в поточних умовах є найбільш важливими в нашій державі?</i>	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій	61,4	56,2	56,9	70,2	61,4
2. Боротьба з корупцією	61,1	68,8	61,8	62,6	50,9
3. Поліпшення медичного обслуговування	53,6	46,7	51,	58,7	55,8
4. Боротьба зі злочинністю	52,8	53,3	56,2	54,3	45,0
5. Зниження цін на продукти харчування і товари першої необхідності	50,4	40,1	49,2	55,7	54,4
6. Зменшення плати за квартиру і комунальні послуги	49,7	39,3	45,0	56,3	57,9
7. Підтримка сільського господарства	48,6	39,0	54,3	53,6	42,4
8. Соціальний захист малозабезпечених, пенсіонерів, інвалідів	44,2	35,0	44,3	48,0	47,5
9. Подолання безробіття	40,8	47,0	42,6	40,7	32,4
10. Пенсійна реформа	36,4	24,6	36,1	42,3	39,7
11. Вирішення екологічних проблем, охорона природи	35,5	26,9	37,3	36,0	40,2

Продовження таблиці 4.1

У держави, як і у людини, існує безліч проблем. Які з них, на Ваш погляд, в нинішніх умовах є найбільш важливими в нашій державі?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
12. Прискорення темпів економічного розвитку країни	31,5	26,6	29,2	37,2	31,6
13. Зменшення рівня соціального розшарування суспільства на бідних і багатих	30,2	24,9	30,6	33,0	30,6
14. Взаєморозуміння між Заходом та Сходом України	25,8	27,2	22,6	24,6	31,1
15. Вступ України до СЕП із Росією, Білоруссю та Казахстаном	20,7	7,2	17,2	23,7	34,9
16. Вирішення питання про статус російської мови в Україні	18,8	6,3	11,2	24,7	34,0
17. Реформа системи освіти	18,6	16,3	19,3	20,2	17,4
18. Вступ України до СС	18,5	32,4	19,1	15,0	9,4
19. Підтримка національної культури та української мови	15,8	27,8	18,0	11,5	7,0
20. Забезпечення свободи слова та прав людини	15,6	17,8	16,8	14,8	12,9
21. Удосконалення податкової системи	12,6	12,0	12,1	17,4	7,2
22. Вступ України до НАТО	12,4	15,2	13,3	9,3	12,6
23. Реформування політичної системи, адміністративна реформа	12,2	10,6	12,4	13,2	12,1
24. Інші проблеми	1,7	2,3	1,9	0,8	2,1
25. Не визначилися	1,4	3,2	1,6	0,8	0,5

(рівень зарплат та пенсій, стан медичного обслуговування та рівень цін на продукти та товари першої необхідності) та проблем безпеки (боротьби зі злочинністю та корупцією). Другу за значимістю групу проблем (які хвилюють від 33 до 50% громадян) теж становлять соціально-економічні проблеми, але не загального, а більш корпоративного характеру: підтримка сільського господарства – здебільшого хвилює селян, соціальний захист малозабезпечених, пенсіонерів та інвалідів хвилює ці незахищені групи громадян, плата за квартиру і комунальні послуги –

малозабезпечених громадян (тих, хто має квартиру та комунальні послуги), подолання безробіття – безробітних та їхніх рідних, пенсійна реформа – пенсіонерів і людей предпенсійного віку тощо.

Власне мовні проблеми належать до четвертої групи за значимістю (які хвилюють від 10% до 20% громадян країни в цілому, разом із проблемами освіти, геополітичними проблемами (ЄС, НАТО), проблемами свободи слова, політичної й адміністративної системи та податкової реформи. *Тобто мовні проблеми в сучасному українському суспільстві однозначно не належать до числа першочергових для громадян усіх регіонів України* (див. табл. 4.1).

При цьому різниця у значимості різних проблем із пропонованого списку 23 проблем між громадянами різних регіонів досить незначна. Хоча серед громадян Півдня та Південного Сходу є дещо більш значимими (порівняно із Західною Україною) проблеми підвищення загального рівня зарплат та пенсій, для громадян Західної України та Центру більш значимі (порівняно з Донбасом) проблеми боротьби з корупцією та боротьби зі злочинністю взагалі. Однак при цьому в усіх регіонах ці проблеми належать до проблем першого порядку. Проблеми підтримки сільського господарства більш значимі для мешканців, з одного боку, Центру та Півдня, а не Заходу та Донбасу і Криму. В цих регіонах вони навіть входять до проблем першої, а не другої групи (як загалом у країні) за рівнем значимості. Але різниця між крайніми регіонами України в оцінюванні цих проблем не перевищує 1,3–1,4 раза.

Зовсім інша ситуація спостерігається в оцінках значимості мовних і деяких геополітичних проблем для громадян України.

Так, проблема вступу України до Єдиного економічного простору разом із Росією, Білоруссю та Казахстаном (СЄП) хвилює 7% громадян Західної України і майже у 5 разів (!) більше – жителів Донбасу та Криму. І навпаки, проблема вступу України до Європейського Союзу хвилює

мешканців Західної України майже утричі більше, ніж Донбасу та Криму. Тобто за рівнем значимості проблема вступу до ЄЕП у Донбасі та Криму входить до другої-третьої груп, як і проблема вступу до ЄС у Західній Україні, а проблема вступу в ЄС у Донбасі та Криму та ЄЕП у Західній Україні за значимістю не входить навіть до п'ятої групи.

Аналогічна ситуація зі значимістю різних мовних проблем в Україні. Адже проблема вирішення питання про статус російської мови хвилює 34% мешканців Донбасу та Криму, де ця проблема входить до другої групи за значимістю, на відміну від Західної України, де ця проблема належить до п'ятої групи.

І навпаки, проблема підтримки національної культури та української мови хвилює 7% жителів Донбасу та Криму й у 4 рази більше – мешканців Західної України. Якщо брати ці дві мовні проблеми разом, то в Західній Україні мовні проблеми вважають пріоритетними 34%, у Центрі й на Північному Сході – 29%, на Півдні та Південному Сході – 36%, у Донбасі та Криму – 41%. Тобто за сумарного розгляду мовна проблематика не дуже розділяє регіони України за оцінками значимості, однак суттєво відрізняються пріоритети розв'язання цих мовних проблем.

Про це ми вже говорили при аналізі соціокультурної динаміки регіонів України за роки незалежності. Разом із тим не можна не бачити, що в деяких сферах “різниця у ставленні громадян різних регіонів є значною. Особливо це стосується низки геополітичних проблем, об'єднаних у два комплекси:

- 1) диференціація мовних практик різних регіонів України і ставлення до статусу російської мови;
- 2) весь комплекс питань щодо геополітичного вибору України і особливо тих, що стосуються відносин із Росією...”².

² Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – С. 183.

Ця різниця у ставленні громадян різних регіонів України до напрямів геополітичного вибору і розв'язання мовних проблем відбивається на оцінках їхньої значимості (точніше, значимості їхніх складових) у масовій раціоналізованій свідомості жителів різних регіонів.

При цьому, як показує загальнонаціональне моніторингове дослідження 2007 року, статистично значимої відмінності в оцінці мовних проблем між різними поколіннями (великими віковими групами) громадян України не спостерігається (див. табл. 4.2), бо мовні практики при зміні поколінь принципово не змінилися, змінилося тільки кількісне співвідношення між україномовним і російськомовним населенням на користь останнього.

Таблиця 4.2

Значимість мовних проблем серед соціально-економічних та соціально-культурних проблем для різних етнічних та вікових груп громадян, % (травень 2007 року)

У держави, як і у людини існує безліч проблем. Які з них, на Ваш погляд, в нинішніх умовах є найбільш важливі у нашій державі?	Етнічні групи		Вікові групи		
	Українці	Росіяни	18–29 років	30–54 років	55 років і більше
1. Підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій	60,8	64,4	65,6	59,7	61,0
2. Боротьба з корупцією	61,6	59,0	59,3	69,8	57,2
3. Поліпшення медичного обслуговування	53,6	54,0	50,0	54,4	54,9
4. Боротьба зі злочинністю	52,3	54,8	58,0	51,3	51,3
5. Зниження цін на продукти харчування і товари першої необхідності	50,5	49,7	49,5	48,3	53,9
6. Зменшення плати за квартиру і комунальні послуги	48,6	56,2	47,5	50,6	50,1
7. Підтримка сільського господарства	48,9	46,0	40,2	51,6	50,3
8. Соціальний захист малозабезпечених, пенсіонерів, інвалідів	43,6	46,0	34,9	41,5	54,4
9. Подолання безробіття	43,0	33,1	42,5	42,6	37,1

Продовження таблиці 4.2

У держави, як і у людини існує безліч проблем. Які з них, на Ваш погляд, в нинішніх умовах є найбільш важливі у нашій державі?	Етнічні групи		Вікові групи		
	Українці	Росіяни	18–29 років	30–54 років	55 років і більше
10. Пенсійна реформа	35,4	40,1	20,4	31,5	54,2
11. Вирішення екологічних проблем, охорона природи	35,7	35,6	36,9	38,2	30,7
12. Прискорення темпів економічного розвитку країни	31,6	31,4	35,7	32,1	27,6
13. Зменшення рівня соціального розшарування суспільства на бідних і багатих	30,9	28,2	30,9	31,5	27,8
14. Взаєморозуміння між Заходом та Сходом України	24,8	28,8	24,6	27,0	24,9
15. Вступ України до ЄС із Росією, Білоруссю та Казахстаном	15,9	37,6	16,8	19,7	24,9
16. Вирішення питання про статус російської мови в Україні	14,2	36,7	19,6	19,3	17,4
17. Реформа системи освіти	18,6	18,1	25,1	21,0	10,5
18. Вступ України до ЄС	19,6	13,3	20,1	21,2	13,6
19. Підтримка національної культури та української мови	17,9	8,8	15,8	16,9	14,2
20. Забезпечення свободи слова та прав людини	15,9	13,8	18,1	17,9	10,7
21. Удосконалення податкової системи	12,5	12,7	15,3	15,0	7,3
22. Вступ України до НАТО	12,7	11,6	13,1	13,5	10,4
23. Реформування політичної системи, адміністративна реформа	12,8	9,3	12,6	13,1	10,7
24. Інші проблеми	1,4	2,5	1,3	1,7	2,1
25. Не визначилися	1,7	0,6	0,8	1,3	2,1

Натомість відмінності в оцінках значимості таких мовних проблеми, як статус російської мови та підтримка української мови між етнічними українцями та етнічними росіянами України існує (етнічні росіяни майже вдвічі частіше вважають значимою проблему статусу російської мови в Україні, ніж етнічні українці, а етнічні українці порівняно з етнічними росіянами вважають вдвічі важли-

віщою проблемою підтримку української мови (див. табл. 4.2). Однак міжетнічні відмінності в оцінках значимості окремих мовних проблем все одно суттєво менші, ніж міжрегіональні. Це є свідченням того, що мовні проблеми є не тільки результатом міжетнічної диференціації, а зумовлені більш глибокими мовнокультурними процесами в історичному розвитку різних регіонів України.

Аналогічна ситуація щодо оцінок значимості мовних проблем серед інших соціально-економічних і соціально-культурних проблем спостерігається за даними липневого, 2007 року, загальнонаціонального передвиборчого опитування 11 тис. громадян, проведеного фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, Київським міжнародним інститутом соціології та фірмою “СОЦІС” (див. табл. 4.3), хоча самі оцінки дещо відрізняються, адже до картки цього опитування було включено 34 соціально-економічні, політичні та соціально-культурні проблеми, а не 23, як до попереднього.

Збільшення кількості проблем для оцінювання призвело до того, що обидві мовні проблеми в Україні – питання статусу російської мови та підтримки національної культури і української мови – за оцінками потрапили до п'ятої групи проблем (які хвилюють під час виборчої кампанії від 5 до 10% громадян). Однак різниця в оцінках значимості цих проблем між регіонами України (як, до речі, і в оцінках значимості геополітичних проблем, окрім НАТО) залишилась. Адже за даними великого за вибіркою опитування трьох соціологічних структур 3% жителів Донбасу та Криму відносять до числа важливих проблему підтримки національної культури та української мови, а в Західній Україні таких виявилось у 6 разів більше. І навпаки, 3% жителів Західної України вважають значимою проблему статусу російської мови в Україні, а в Донбасі та Криму – у сім разів більше. Загалом обидві мовні проблеми разом вважає значимими практично рівна кількість громадян України, що повністю відображає тенденції попереднього опитування.

Таблиця 4.3

Значимість мовних проблем серед соціально-економічних та соціально-культурних проблем для жителів різних регіонів України, % (липень 2007 року)

<i>Які проблеми, на Вашу думку, мають бути в центрі виборчої кампанії, позицію партій та блоків з яких Ви б хотіли почути?</i>	Україна загалом	Регіони України				
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	
1. Підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій	56,1	57,0	52,5	58,4	57,7	
2. Забезпечення економічного зростання	53,5	46,9	48,5	58,9	60,5	
3. Подолання безробіття	48,4	55,2	46,7	49,6	43,0	
4. Поліпшення медичного обслуговування	46,1	42,0	44,8	49,0	48,1	
5. Соціальний захист малозабезпечених	42,0	42,5	38,8	48,2	38,0	
6. Зниження цін на продукти і товари першої необхідності	41,8	39,6	38,5	44,9	45,2	
7. Боротьба зі злочинністю	38,1	39,2	41,0	39,9	30,1	
8. Боротьба з корупцією	33,3	33,8	34,4	33,5	30,7	
9. Здійснення пенсійної реформи	32,7	34,9	29,6	33,8	33,9	
10. Земельна реформа, підтримка сільського господарства	24,1	26,6	23,5	24,6	21,6	
11. Реформування житлово-комунального господарства	24,0	20,1	22,6	23,0	31,2	
12. Зниження рівня соціального розшарування у суспільстві на бідних та багатих	23,4	20,9	22,3	28,5	20,6	
13. Охорона материнства і дитинства	22,7	22,6	22,4	23,4	22,5	
14. Повернення втрачених заощаджень Ощадбанку СРСР	21,8	20,7	23,9	19,6	22,5	
15. Підтримка вітчизняного виробника	21,3	23,2	20,4	23,9	17,5	
16. Розв'язання екологічних проблем, охорона природи	18,7	13,7	16,1	20,7	25,0	
17. Удосконалення податкової системи	18,4	17,3	16,6	21,1	18,6	
18. Забезпечення доступу людей до вищої освіти	16,8	15,7	17,8	15,8	17,6	
19. Подолання моральної кризи в суспільстві	12,9	14,0	13,6	12,1	11,8	
20. Боротьба з олігархами	12,9	14,1	14,5	12,4	9,9	
21. Повернення у державну власність незаконно приватизованих підприємств	12,3	9,5	14,4	11,5	12,5	

Продовження таблиці 4.3

Які проблеми, на Вашу думку, мають бути в центрі виборчої кампанії, позицію партій та блоків з яких Ви б хотіли почути?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
22. Освітня реформа, вдосконалення шкільної освіти	11,3	11,0	10,7	11,3	13,9
23. Вступ України до ЄП із Росією, Білоруссю та Казахстаном	10,6	2,8	5,7	13,4	22,0
24. Підтримка національної культури та української мови	8,6	19,2	8,5	5,5	2,8
25. Забезпечення прав і свобод людини	8,6	8,4	8,0	9,0	9,0
26. Розвиток демократії в суспільстві, можливість для людей впливати на владу	8,4	11,5	7,0	7,2	9,4
27. Реформування політичної системи, адміністративна реформа	8,1	9,5	8,7	6,5	7,9
28. Вирішення питання статусу російської мови в Україні	8,1	3,1	3,7	7,5	20,6
29. Вступ України до Європейського Союзу	7,6	15,6	7,5	5,0	3,7
30. Забезпечення свободи слова	5,8	7,9	6,1	5,0	4,7
31. Надання регіонам, місцевій владі більших повноважень	4,0	3,0	3,0	3,9	7,0
32. Розвиток фізичної культури і спорту	3,8	4,5	3,7	3,6	3,6
33. Вступ України до НАТО	3,6	6,7	3,2	3,1	2,0
34. Подолання конфлікту релігійних конфесій	2,4	4,1	2,0	2,1	1,8
35. Інше	1,9	2,3	2,1	2,3	0,8
36. Не визначилися	3,6	2,8	5,3	3,0	2,4

Аналогічні тенденції спостерігаються і при оцінюванні значимості мовних проблем у липневому 2007 року опитуванні громадян України різних вікових та етнічних груп (див. табл. 4.4).

Більш детальний аналіз значимості мовних проблем у дослідженні за великою вибіркою між десятилітніми поколіннями українських громадян показує, що суттєвої

Таблиця 4.4
Значимість мовних проблем серед різних
соціально-економічних та соціально-культурних проблем
для окремих етнічних та вікових груп громадян,
% (липень 2007 року)

Які проблеми, на Вашу думку, мають бути у центрі виборчої кампанії?	Етнічні групи			Вікові групи				
	Українці	Росіяни	Інші етноси	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і більше
1. Підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій	55,9	56,9	55,2	54,8	53,0	55,3	55,3	60,3
2. Забезпечення економічного зростання	52,4	58,7	57,4	53,7	55,8	55,7	53,1	50,5
3. Подолання безробіття	49,4	42,8	51,0	53,0	52,3	48,0	45,6	43,8
4. Поліпшення медичного обслуговування	45,6	47,8	49,0	42,6	43,6	45,9	44,1	52,6
5. Соціальний захист малозабезпечених	42,0	40,9	49,0	36,5	39,5	42,2	41,3	48,8
6. Зниження цін на продукти і товари першої необхідності	41,6	43,9	38,4	39,4	40,0	40,1	42,8	45,9
7. Боротьба зі злочинністю	39,2	33,8	32,9	36,9	40,2	39,6	38,2	36,6
8. Боротьба з корупцією	33,5	32,7	28,4	34,1	34,0	36,8	31,7	30,3
9. Здійснення пенсійної реформи	32,4	34,3	29,7	20,3	23,2	25,8	39,0	50,9
10. Земельна реформа, підтримка сільського господарства	24,6	20,4	30,0	20,7	24,5	24,3	24,4	26,4
11. Реформування житлово-комунального господарства	23,3	27,9	21,6	25,3	24,5	25,6	24,3	21,0
12. Зниження рівня соціального розшарування у суспільстві на бідних та багатих	23,4	23,9	21,3	22,3	23,5	22,8	22,9	25,2
13. Охорона материнства і дитинства	22,5	23,2	25,8	28,2	28,4	22,8	20,3	15,6
14. Повернення втрачених заощаджень Ощадбанку СРСР	22,0	20,9	21,0	10,5	15,4	20,3	26,5	34,0
15. Підтримка вітчизняного виробника	21,1	21,7	26,5	21,2	23,0	23,3	22,1	18,1

Продовження таблиці 4.4

Які проблеми, на Вашу думку, мають бути у центрі виборчої кампанії?	Етнічні групи			Вікові групи				
	Українці	Росіяни	Інші етноси	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60 років і більше
16. Розв'язання екологічних проблем, охорона природи	17,9	22,8	17,7	21,8	19,9	19,8	18,4	14,7
17. Удосконалення податкової системи	18,2	19,1	18,4	20,1	22,2	20,4	18,4	12,7
18. Забезпечення доступу людей до вищої освіти	16,9	16,0	17,7	25,1	18,4	16,6	14,3	10,3
19. Подолання моральної кризи в суспільстві	13,0	12,4	11,0	13,1	12,9	13,2	14,0	11,5
20. Боротьба з олігархами	13,2	11,9	11,3	12,9	13,8	14,0	13,0	11,4
21. Повернення у державну власність незаконно приватизованих підприємств	12,5	11,8	8,1	9,7	11,1	12,9	14,1	13,6
22. Освітня реформа, вдосконалення шкільної освіти	11,4	12,0	12,6	15,3	13,8	12,8	8,8	7,8
23. Вступ України до ЄСП із Росією, Білоруссю та Казахстаном	8,7	19,7	13,5	8,0	9,1	11,4	11,3	12,8
24. Підтримка національної культури та української мови	9,7	3,7	5,5	9,1	8,2	8,8	8,9	8,0
25. Забезпечення прав і свобод людини	8,5	8,9	10,3	10,7	10,2	8,3	7,8	6,3
26. Розвиток демократії у суспільстві можливість для людей впливати на владу	8,3	8,7	10,0	8,9	8,7	9,1	8,5	7,2
27. Реформування політичної системи, адміністративна реформа	8,3	6,7	7,7	7,7	8,4	9,8	8,1	6,9
28. Вирішення питання статусу російської мови в Україні	5,9	18,5	12,3	8,7	7,7	8,6	7,9	7,5
29. Вступ України до Європейського Союзу	8,3	4,1	5,8	9,5	8,7	8,5	6,9	4,8
30. Забезпечення свободи слова	6,1	5,0	4,5	7,5	6,8	4,8	6,7	3,8

Продовження таблиці 4.4

Які проблеми, на Вашу думку, мають бути у центрі виборчої кампанії?	Етнічні групи			Вікові групи				
	Українці	Росіяни	Інші етноси	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60 років і більше
31. Надання регіонам, місцевій владі більших повноважень	3,8	5,3	3,5	3,5	3,6	5,6	4,0	3,7
32. Розвиток фізичної культури і спорту	3,8	3,7	3,9	6,4	3,6	3,5	3,1	2,3
33. Вступ України до НАТО	3,9	2,3	1,9	3,8	3,6	4,5	3,6	2,9
34. Подолання конфлікту релігійних конфесій	2,4	2,2	2,6	1,8	2,1	2,7	2,6	2,8
35. Інше та не визначилися	5,7	4,6	4,2	5,5	5,4	5,4	6,6	4,9

відмінності в цих оцінках між віковими групами не спостерігається. А за етнічним походженням проблема підтримки національної культури та української мови хвилює 9% (!) етнічних українців і в 2,5 раза менше – етнічних росіян, а проблема статусу російської мови хвилює 6% етнічних українців і втричі більше етнічних росіян. Однак навіть серед етнічних росіян проблема статусу російської мови нині не потрапляє до першої десятки за значимістю серед трьох десятків важливих проблем для громадян і держави. Це зумовлено низьким рівнем задоволення базових соціальних проблем українських громадян та проблем їхньої безпеки. Однак, виходячи з теорії актуалізації потреб Маслоу, зростання рівня задоволення базових соціально-економічних та безпекових проблем громадян не тільки не призведе до зниження значимості проблем вищого культурного порядку, а навпаки, актуалізує їх. І цього не можна не враховувати в державній мовній політиці.

До того ж значимість мовної проблеми треба відзначити не тільки шляхом ранжування мовних проблем серед багатьох інших економічних, соціальних та політичних

проблем громадян, а й з огляду на оцінки значимості мовних проблем у населення загалом.

Липневе 2007 року загальнонаціональне опитування фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, КМІС та соціологічної служби “СОЦІС” показало (див. табл. 4.5), що мовне питання не є дуже важливим для громадян не тільки порівняно з базовими соціально-економічними та безпековими проблемами, а й саме по собі. *Адже майже половина громадян України (а в Центральній Україні, Північному та Південному Сході, Півдні понад половину) вважають, що мовне питання взагалі не актуальне, бо кожен громадянин без того говорить тією мовою, якою хоче. Ще третина громадян певні, що мовне питання хоча й потребує розв’язання, але з цим можна почекати. І лише трохи більше п’ятої частини вважає мовне питання невідкладним, бо воно потребує негайного вирішення.* Особливо не актуальною проблема мови є для білінгвістичних регіонів Центральної України, Північного та Південного Сходу, Півдня, де кожен сьомий-восьмий вважає її актуальною.

Таблиця 4.5

Значимість мовних проблем серед жителів різних регіонів України, % (липень 2007 року)

Серед політиків точиться чимало суперечок щодо мовного питання, зокрема статусу російської мови. Наскільки його вирішення є важливим особисто для Вас?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Мовне питання – це невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення	21,5	31,6	12,3	14,4	36,8
2. Мовне питання потребує вирішення, але з цим треба почекати	32,3	26,9	31,9	32,0	38,5
3. Мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того говорить тією мовою, якою хоче	46,1	41,5	55,8	53,6	27,4

Найбільш значимим і нагальним мовне питання, як показує опитування, є для громадян Криму та Донбасу, тут понад третину жителів вважає його невідкладним і майже 2/5 вважають, що воно потребує розв'язання, але з цим можна почекати. *Оскільки Крим та Донбас за мовними практиками є майже суцільно російськомовним регіоном, де досить, значна частина мешканців погано володіє державною українською мовою, то йдеться про вирішення мовного питання в плані надання російській мові статусу другої державної чи офіційної регіональної мови, а де-факто – єдиної офіційної в цих регіонах України.*

Найімовірніше, невідкладність та важливість мовного питання зовсім по-іншому розуміють громадяни Західної України, де теж понад половину жителів вважають, що мовне питання потребує вирішення, із них майже третина відносить його до невідкладних проблем, які потребують негайного розв'язання.

Таким чином, ми бачимо, що мовне питання є більш актуалізованим і нагальним для крайніх у мовних практиках регіонів України, ніж для Центру та Півдня, де переважає білінгвізм. За цих умов розраховувати на прості рішення для розв'язання мовних проблем не доводиться.

Таблиця 4.6

Значимість мовних проблем серед різних етнічних та вікових груп населення, % (травень 2007 року)

<i>Серед політиків точиться чимало суперечок щодо мовного питання, зокрема статусу російської мови. Наскільки його вирішення є важливим особисто для Вас?</i>	Етнічні групи			Вікові групи		
	Українці	Росіяни	Інші	18–29 років	30–54 років	55 років і більше
1. Мовне питання – це невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення	19,4	31,4	25,5	22,7	28,0	13,4
2. Мовне питання потребує свого вирішення, але з цим треба почекати	32,1	34,1	28,4	27,8	37,0	33,5
3. Мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того говорить тією мовою, якою хоче	48,5	34,5	45,8	49,5	35,0	53,1

Не випадково саме для двомовних громадян (див. табл. 4.6) значимість мовної проблеми в Україні є найнижчою, адже понад половину двомовних вважають його взагалі неактуальним. Дещо більш актуальним це питання є для виключно україномовних громадян і ще більш актуальним – для виключно російськомовних. Однак *навіть серед виключно російськомовних громадян тільки трохи більше чверті (28%) відносять мовне питання до невідкладних проблем, які потребують негайного розв'язання*. Відтак намагання проросійських політичних сил в Україні драматизувати ситуацію навколо статусу російської мови в Україні й роздмухувати політичну істерію з цього питання позбавлене достатніх підстав. Навіть серед етнічних росіян (а не загалу російськомовних громадян України), менше третини вважають мовне питання невідкладним, третина відзначає його актуальність, але не вважає його першочерговим, а третина певна, що воно взагалі не актуальне.

Отже, переважна більшість громадян України або вважає мовне питання взагалі неактуальним, або не відносить його до числа першочергових. Мовні проблеми (статусу російської мови в Україні та підтримки української мови) не входять до кола пріоритетних проблем, які хвилюють жителів усіх регіонів України, далеко поступаючись проблемам соціально-економічним та безпековим за своєю значимістю. Однак потрібно враховувати, що невисокий рівень актуалізації мовних проблем у масовій свідомості громадян переважної більшості регіональних, етнічних, лінгвістичних, соціально-демографічних груп аж ніяк не свідчить про відсутність цих проблем в українському суспільстві, як і низький рівень оцінок дискримінації громадян за мовною ознакою в різних сферах життєдіяльності. Раціоналізовані прямі оцінки ранжування соціальних проблем та прямі індивідуальні раціоналізовані оцінки значимості мовного питання свідчать лише про те, що мовні проблеми, на жаль, не усвідомлюються переважною більшістю громадян, бо вони не мають індиві-

дуального характеру. Масова індивідуальна свідомість може не фіксувати проблеми подальшої “русифікації” мовних практик населення України за роки незалежності, особливо в Південно-Східній Україні, Донбасі та Криму, низький рівень володіння українською мовою в окремих регіонах країни, проблеми задоволення мовних потреб російськомовного населення. Однак від цього ці проблеми не зникають, а лише поглиблюються. І без ефективної державної політики можуть призвести до негативних політичних і культурно-ідеологічних наслідків.

Таблиця 4.7

Значимість мовних проблем для представників різних вікових груп населення України, % (травень 2007 року)

<i>Серед політиків точиться чимало суперечок щодо мовного питання, зокрема статусу російської мови. Наскільки його вирішення є особисто для Вас?</i>	Вікові групи				
	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60 років і більше
1. Мовне питання – це невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення	21,9	20,6	21,0	21,3	22,4
2. Мовне питання потребує свого вирішення, але з цим треба почекати	32,5	34,5	32,3	31,8	31,1
3. Мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того говорить тією мовою, якою хоче	45,6	44,9	46,7	46,9	46,6

4.2. Альтернативний підхід до визначення статусу мов в Україні: легких рішень немає

Незважаючи на неперіоритетність мовних проблем взагалі та серед інших соціальних проблем у громадян України, вони все одно потребують розв'язання за умов соціально-економічного поступу української держави. Особливо це стосується тих проблем, що потребують законодавчого врегулювання у профільному Законі “Про мову в Україні”, а також у Конституції України.

До таких проблем передовсім можна віднести проблему статусу російської мови в Україні, яка є значимою для жителів Південно-Східної України в широкому сенсі й, особливо для тих, хто проживає в Криму та Донбасі. Враховуючи майже повне домінування російської мови в приватних і публічних практиках громадян у цих регіонах, досить низький рівень володіння державною українською мовою, під час усіх виборчих кампаній певна частина політичних партій і блоків збирає підписи щодо проведення референдуму про надання російській мові статусу другої державної в Україні, виступає за надання російській мові статусу другої державної чи принаймні статусу офіційної в окремих регіонах України, де в мовних практиках російська мова переважає або домінує. Однак до реальних референдумів та зміни Конституції України щодо статусу російської мови справа не доходить, бо ситуація в цій царині виглядає не так просто, як декому здається.

Політичні лідери, більшість громадськості й експертів вважають, що масова свідомість громадян є альтернативною, відтак громадяни чітко розподіляються у ставленні до статусу російської мови на чотири групи:

– тих, хто вважає, що українська мова в Україні повинна мати єдиний статус державної за гарантування прав на освіту та розвиток російськомовних громадян

та представників мовних меншин, як це передбачено чинною Конституцією України від 1996 року;

– тих, хто вважає, що тільки українська мова може мати статус державної, але російській мові й іншим мовам меншин треба надати право здобувати статус офіційної в тих регіонах України, де цього вимагає більшість жителів;

– тих, хто вважає, що в Україні державний статус мають мати дві мови – українська та російська, як мови, якими в Україні розмовляють майже 100% громадян;

– тих, хто не визначився стосовно статусу російської мови чи взагалі не цікавиться цим питанням.

За альтернативного підходу до вирішення проблеми статусу російської мови в Україні, як показують результати великого (11 тис. респондентів) липневого 2007 року загальнонаціонального опитування громадян України, проведеного фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс”, Київським міжнародним інститутом соціології та соціологічною службою “СОЦІС”, ця проблема не має простого розв’язку.

Адже, як показують результати опитування (див. табл. 4.8), трохи понад третину громадян України вважають, що українська мова має бути (як зараз) єдиною державною, але слід забезпечувати права громадян на освіту й задоволення потреб розмовляти російською мовою та мовами національних меншин, трохи більш як чверть вважають, що українська мова має бути єдиною державною, але російській та іншим мовам треба надати статусу офіційної в тих регіонах, де цього вимагає більшість мешканців. І нарешті, трохи менш за третину населення України вважає, що в Україні має бути дві державні мови – українська та російська, за незначної частки невизначених. Тобто жоден із альтернативних варіантів вирішення проблеми статусу російської мови (державний, офіційний регіональний та забезпечення прав російськомовних громадян за єдиної державної – української) не користується підтримкою бодай 40% громадян. *Хоча формально близько*

3/5 громадян України виступають за надання російській мові статусу державної чи регіональної офіційної, однак звідси зовсім не випливає, що прихильники державного статусу російської мови в Україні готові підтримати надання їй статусу регіональної офіційної.

При цьому не можна нехтувати тим, що політичні регіони в Україні мають щодо статусу російської мови принципово протилежні позиції (див. табл. 4.8).

Адже 2/3 жителів Криму та Донбасу за альтернативного вибору підтримують положення, що в Україні має бути дві державні мови – українська та російська, ще чверть вважає, що українська мова має бути єдиною державною, але російській мові та іншим мовам треба надати статусу офіційної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян.

Таблиця 4.8

Ставлення громадян України до альтернативних варіантів розв'язання мовного питання в Україні, % (липень 2007 року)

Яким, на Ваш погляд, має бути статус основних мов в Україні?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Українська мова має бути (як зараз) єдиною державною, але мають забезпечуватися права громадян на освіту та задоволення потреб спілкування російською мовою та мовами національних меншин	36,6	69,0	46,9	24,3	6,7
2. Українська мова має бути єдиною державною, але російській та іншим мовам треба надати статусу офіційної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян	27,1	20,7	26,1	34,6	24,5
3. В Україні має бути дві державні мови – українська та російська	31,4	5,9	19,8	37,1	66,4
4. Не визначилися та інше	4,8	4,3	7,3	4,1	2,4

гає більшість громадян, і тільки менше 7% – за українську мову як єдину державну при забезпеченні права громадян на освіту та задоволення потреб російською мовою та мовами національних меншин. Протилежна ситуація спостерігається в Західній Україні, де понад 2/3 громадян підтримують нинішній статус української мови як єдиної державної без надання російській мові якогось статусу, п'ята частина підтримує надання російській та іншим мовам меншин статусу офіційної в окремих регіонах і менше 6% – за дві державні мови – українську та російську. Ситуація в двох інших політичних регіонах України відрізняється дещо менше, хоча все одно в переважно україномовній Центральній Україні та Північному Сході за українську мову як єдину державну виступає майже половина громадян, а на Південному Сході і Півдні (без Донбасу та Криму) таких виявилось вдвічі менше. І навпаки, на Півдні та Південному Сході за дві державні мови виступають 37% громадян, а в Центрі та Північному Сході майже вдвічі менше.

Таким чином, не тільки на рівні мови спілкування громадян, а й на рівні ставлення до статусу російської мови в Україні спостерігається дуже суттєва диференціація жителів різних регіонів. А тому будь-який із варіантів вирішення мовного питання при їх протиставленні може спричинитися до посилення політичного протистояння і політичного розколу регіонів України.

Здавалось би, як політичний компроміс можна розглядати варіант надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах України, де цього вимагає більшість жителів. І не нав'язувати тим регіонам, де цього не бажає більшість громадян, державного чи офіційного статусу російської мови.

Однак, по-перше, саме цей варіант статусу російської мови як офіційної в окремих регіонах користується найменшою підтримкою серед запропонованих альтернативних варіантів, особливо в крайніх у мовному плані регіонах – Західній Україні та Донбасі й Криму.

По-друге, як показують результати опитування (див. табл. 4.9), серед етнічних росіян України та серед винятково російськомовних громадян усіх етнічних груп такий варіант користується за альтернативного підходу підтримкою тільки трохи більш як чвертю громадян.

Таблиця 4.9

Ставлення різних етнічних та мовних груп громадян України до альтернативних варіантів вирішення мовного питання, % (липень 2007 року)

Яким, на Ваш погляд, має бути статус основних мов в Україні?	Етнічні групи			Мовні групи		
	Українці	Росіяни	Інші	Лише українського	Лише російського	По-різному, залежно від обставин
1. Українська мова має бути (як зараз) єдиною державною, але мають забезпечуватися права громадян на освіту та задоволення потреб спілкуватися російською мовою та мовами національних меншин	42,0	12,3	23,0	60,4	12,5	30,1
2. Українська мова має бути єдиною державною, але російській та іншим мовам треба надати статусу офіційної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян	27,3	26,0	26,9	22,0	27,0	33,6
3. В Україні має бути дві державні мови – українська та російська	25,9	57,2	45,0	11,9	57,0	31,2
4. Не визначилися та інше	4,9	4,5	5,1	5,7	3,5	5,1

Більшість етнічних росіян України та виключно російськомовних громадян виступають за те, щоби в Україні було дві державні мови – українська та російська, тоді як понад 60% україномовних громадян – “за” українську мову як єдину державну при гарантуванні прав російськомовного населення, але без надання російській мові статусу державної чи офіційної в окремих регіонах. Певною мірою компромісний варіант розв’язання питання статусу

російської мови підтримують лише двомовні громадяни, а не винятково україномовні чи російськомовні.

Не слід очікувати, що проблема статусу мов в Україні вирішиться сама по собі в результаті природної зміни поколінь, які проходили соціалізацію в різні історичні періоди розвитку України, особливо за радянських часів та в роки незалежності України. Адже, як показують результати опитування населення України, за українську мову як єдину державну без надання російській державного чи регіонального офіційного статусу виступають 36% громадян похилого віку (старших за 60 років), які народилися за часів сталінського тоталітаризму, 37% громадян середнього віку (40–49 років), які народилися за доби Хрущова і Брежнєва, і 38% молодих українців віком до 30 років, чия політична соціалізація відбувалася вже за років незалежності (див. табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Ставлення представників різних вікових груп населення України до альтернативних варіантів вирішення мовного питання в державі, %

Яким, на Ваш погляд, має бути статус основних мов в Україні?	Вікові групи				
	18–29 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60 років і більше
1. Українська мова має бути (як зараз) єдиною державною, але мають забезпечуватися права громадян на освіту та задоволення потреб спілкуватися російською мовою та мовами національних меншин	38,1	34,9	36,6	38,0	35,6
2. Українська мова має бути єдиною державною, але російській та іншим мовам треба надати статусу офіційної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян	25,5	27,8	2,1	27,7	26,9
3. В Україні має бути дві державні мови – українська та російська	31,3	32,8	30,6	30,2	32,1
4. Не визначилися та інші	5,2	4,5	4,7	4,1	5,5

За державний статус російської мови виступають 32% громадян похилого віку, 31% – середнього віку (40–49 років) і 31% молоді. Не відрізняються від них у своєму ставленні до статусу мов в Україні й інші вікові групи. А компромісний варіант вирішення проблеми статусу мов в Україні користується найменшою підтримкою серед усіх вікових груп громадян України.

Аналогічні дані були отримані й у великому загальнонаціональному опитуванні населення України, проведеному за 16-тисячною вибіркою в усіх областях України, містах Києві та Севастополі у грудні 2005 року незалежною фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», Київським міжнародним інститутом соціології та Центром «Українське демократичне коло» (див. табл. 4.11–4.13), хоча там питання дещо відрізнялось від сформульованого в опитуванні 2007 року.

Таблиця 4.11

Ставлення жителів різних регіонів України до альтернативних варіантів вирішення мовного питання в країні, % (грудень 2005 року)

<i>Якою має бути державна політика щодо статусу російської мови?</i>	Регіони України			
	Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. Цей статус має залишатися таким, як зараз визначено в Конституції, коли державною мовою є українська, але забезпечується вільний розвиток російської мови	73,5	56,9	31,5	9,9
2. Потрібно дозволити регіональним громадам надавати російській мові статусу офіційної на територіях проживання цих громад	9,6	15,1	17,6	12,0
3. Треба надати російській мові статусу другої державної на всій території України	8,3	19,1	47,6	74,8
3. Інше та не визначилися	8,6	8,9	3,4	3,4

Таблиця 4.12

Ставлення різних етнічних та мовних груп громадян України до альтернативних варіантів вирішення мовного питання в країні, % (грудень 2005 року)

Якою має бути державна політика щодо статусу російської мови?	Етнічні групи			Мовні групи			
	Українці	Росіяни	Інші	Розмовляють в сім'ї лише українською	Лише російською	По-різному, залежно від обставин	Іншою мовою
1. Цей статус має залишатися таким, як зараз визначено в Конституції, коли державною мовою є українська, але забезпечується вільний розвиток російської мови	55,5	19,4	21,0	67,5	21,8	41,2	14,2
2. Потрібно дозволити регіональним громадам надавати російській мові статусу офіційної на територіях проживання цих громад	13,5	14,6	17,2	11,7	13,8	18,3	10,3
3. Треба надати російській мові статусу другої державної на всій території України	23,6	63,0	53,5	11,9	61,3	34,3	60,6
3. Інше та не визначилися	7,4	3,0	8,3	8,8	3,0	6,1	14,8

Отже, можна стверджувати, що при спробі альтернативного політичного підходу до розв'язання питання статусу мов в Україні, особливо статусу російської мови, жоден із варіантів не сприймається однозначно більшістю громадян України. Тому будь-які спроби провести референдум стосовно надання російській мові статусу державної чи офіційної в Україні (особливо за допомогою маніпулятивних питань) не дадуть бажаного результату, а призведуть до політичних і регіональних конфліктів і

до посилення політичного розколу України, незалежно від позитивного чи негативного голосування відносної більшості громадян на цьому референдумі.

Але масова свідомість громадян, як показують дослідження, не є логічною, послідовною й альтернативною. Одні й ті самі громадяни, щоб там не думали політики та експерти, можуть одночасно підтримувати і українську мову як єдину державну з гарантуванням прав іншомовного (переважно російськомовного) населення, і надання російській мові статусу офіційного чи державного в Україні. А відтак, проблему статусу мов треба розглядати не тільки за альтернативного підходу, а й за ширшою системою показників.

Таблиця 4.13

Ставлення різних вікових груп населення України до альтернативних варіантів вирішення мовного питання в країні, % (грудень 2005 року)

<i>Якою має бути державна політика щодо статусу російської мови?</i>	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 років	55 і більше
1. Цей статус має залишатися таким, як зараз визначено в Конституції, коли державною мовою є українська, але забезпечується вільний розвиток російської мови	51,1	49,6	46,6
2. Потрібно дозволити регіональним громадам надавати російській мові статусу офіційної на територіях проживання цих громад	12,4	14,4	14,0
3. Треба надати російській мові статусу другої державної на всій території України	29,2	30,6	31,2
3. Інше та не визначилися	7,3	5,4	8,4

4.3. Ставлення громадян України до статусу мов в Україні, обґрунтування завдань та напрямів державної мовної політики

Попри фактичну двомовність спілкування громадян України російською та українською мовами та домінування однієї з них у різних регіонах України, Конституцією України від 1996 року державною в Україні визнано українську мову. Хоча фактично статусу державної українська мова дістала ще за радянських часів у 1989 році, коли в статті 2 “Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки”, який є чиним донині, проголошувалося: “відповідно до Конституції Української РСР (888–09) державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова”, однак у статті 4 цього Закону російській мові було надано статус мови міжнародного спілкування, і “Мовами міжнародного спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови. Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнародного спілкування народів Союзу РСР”³. І хоча СРСР вже 16 років як припинив своє існування, однак цієї статті архаїчного Закону про мови ніхто не скасовував.

За часів незалежності в Україні, і до та після прийняття Конституції України 1996 року, у п’яти скликаннях Верховної Ради було зареєстровано кілька десятків проєктів нового Закону про мови в Україні, більш ніж у будь-якій іншій сфері, що підлягає законодавчому регулюванню. Однак жоден із них з політичних причин прийнятий не був³.

А сама тема статусу мов в Україні весь час є предметом жорсткої політичної боротьби, особливо в перебігу вибор-

³ Проекты Законов о языках: экспертный анализ. – К.: Фонд поддержки русской культуры в Украине (Русский фонд), 2000. – 215 с.

чих кампаній. Хоча державний статус української мови практично не ставиться під сумнів, адже, як зазначав М.Шульга ще 2000 року, “це положення найбільшою мірою ввійшло в суспільну свідомість і щодо нього досягнуто консенсус. Про це свідчать і всі проекти законів, які сьогодні розглядаються, про це говорять й інші факти. Наприклад, під час президентської виборчої кампанії програми кандидатів принципово розходилися з питання про статус російської мови та мов національних меншин. Але в питанні про статус української мови ніяких розбіжностей не було”⁴.

Відтак у більшості випадків соціологи вивчають лише питання про ставлення громадян до державного чи офіційного статусу російської мови або щодо регіонального статусу російської мови та внесення відповідних змін до Конституції України.

У нашому дослідженні ми вирішили вивчити різні аспекти ставлення громадян до статусу мов в Україні (дослідження травня 2007 року):

1) ставлення громадян до чинного конституційного положення про українську мову як єдину державну при гарантуванні громадянам права на вільне спілкування і розвиток іншими мовами;

2) ставлення громадян до того, що всі мови в Україні повинні мати однаковий статус і нема потреби жодній мові надавати статусу державної чи офіційної законодавчо;

3) ставлення громадян до надання російській мові статусу другої державної в Україні;

4) ставлення громадян до надання російській мові статусу регіональної в тих регіонах, де цього бажає більшість населення.

Це дало можливість по-новому поглянути на проблему громадської думки щодо статусу мов в Україні.

З’ясувалося (див. табл. 4.12), що з усіх варіантів статусу мов в Україні за м’якого рейтингового вибору громадян найбільшою підтримкою користується варіант чинного

⁴ Там само.

Таблиця 4.12

**Ставлення до статусу мов в Україні
жителів різних регіонів України, %**

<i>Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?</i>	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на вільне спілкування і розвиток мовою, якою бажають					
1.1. Цілков схвально	53,6	80,2	69,6	42,6	19,0
1.2. В основному схвально	19,0	14,3	18,6	21,0	21,2
1.3. В основному не схвально	9,6	2,3	4,9	13,3	18,5
1.4. Зовсім не схвально	10,8	0,9	1,6	15,6	27,6
1.5. Не визначилися	7,1	2,3	5,3	7,5	13,7
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної					
2.1. Цілков схвально	12,2	4,6	10,3	15,4	18,1
2.2. В основному схвально	17,9	110,0	16,0	18,4	27,6
2.3. В основному не схвально	18,4	16,3	19,3	23,0	13,0
2.4. Зовсім не схвально	34,1	57,6	37,1	25,7	18,9
2.5. Не визначилися	7,3	11,5	17,4	17,6	22,4
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі					
3.1. Цілков схвально	30,8	5,4	14,3	40,2	67,0
3.2. В основному схвально	17,9	4,9	15,9	25,0	23,5
3.3. В основному не схвально	11,7	10,9	18,7	11,2	2,2
3.4. Зовсім не схвально	28,3	67,3	33,7	14,0	2,4
3.5. Не визначилися	11,4	11,5	17,3	9,6	4,9
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян					
4.1. Цілков схвально	17,0	2,3	10,4	22,9	33,0
4.2. В основному схвально	25,5	14,0	23,3	30,1	33,5
4.3. В основному не схвально	14,8	17,5	17,7	14,1	8,6
4.4. Зовсім не схвально	23,4	49,9	25,8	13,9	7,6
4.5. Не визначилися	19,3	16,3	22,8	18,9	17,3

статусу мов – в Україні українська мова має бути єдиною державною при гарантуванні всім громадянам права на вільне спілкування і розвиток мовою, якою вони бажають. По-перше, саме цей варіант цілком схвалили понад половину (53,6%) громадян, а загалом підтримали 72,6%; не схвалили 20,4% громадян. По-друге, жоден інший варіант не дістав не тільки повної підтримки половини громадян, й загалом підтримки більш як 50% населення.

З інших варіантів найбільшою підтримкою користується надання російській мові статусу другої державної, адже його в основному підтримує відносна більшість громадян. Так, за надання російській мові статусу другої державної 30,8% громадян повністю та 48,7% – повністю чи в основному, а проти цього цілком 28,3% громадян та 40,0% – цілком чи в основному, що значно менше, ніж підтримка української мови як єдиної державної при гарантуванні мовних прав російськомовного населення та інших національних меншин.

А головне в тому, що питання про статус російської мови фактично розколює Україну за регіональною та політичною ознакою (див. табл. 4.12).

Якщо в цілому надання російській мові статусу другої державної підтримують тільки 10,3% жителів Західної України (не підтримують 78,2%), в Центральній Україні та на Північному Сході (проти 52,4%, а за 30,2%). Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де підтримують державний статус російської мови 65,2% жителів, проти – 25,2%, та особливо в Донбасі і Криму, де 90,5% підтримують державний статус російської, а проти – 4,6%. Тому за будь-якого результату, проведення референдуму щодо державного статусу російської мови неминуче розколе Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід у широкому сенсі – з іншого.

Цього не спостерігається в питанні щодо української мови як **єдиної** державної при гарантуванні мовних прав інших мовних груп. *Адже статус української мови як державної підтримують в цілому чи в основному 94,5%*

жителів Західної України, 88,2% – Центральної України та Північного Сходу, 63,6% – Півдня та Південного Сходу та 40,2% – Донбасу і Криму. Тільки в одному регіоні – Криму та Донецькій і Луганській областях, де переважає чи дуже значну частину населення становить російська етнічна група, а не тільки зрусифіковані українці, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше людей (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%). Тобто нинішній конституційний статус української мови як єдиної державної при гарантуванні мовних прав російськомовних громадян та національних меншин практично об'єднує всі регіони України за наявності певних особливостей Криму й Донбасу, що передбачає суттєве коригування державної мовної політики в цьому регіоні, спрямоване на якомога повніше задоволення мовних прав жителів цих регіонів.

Крім того, не можна не погодитися з В.Хмельком, що “домінування російської мови в окремих регіонах України значною мірою є наслідком історично тривалої політики русифікації. Тому не можна не зрозуміти україномовних українців, з-поміж яких переважна більшість (близько 82%) не підтримує надання російській мові статусу другої державної. Виступи за це певних політиків із посиленням на те, що російськомовні громадяни становлять не менш як половину (близько 53%) населення, є справедливими лише у формально-правовому плані. Реально це означатиме обов’язкове вивчення і володіння державними службовцями російською мовою навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення. На тлі недавньої історії “радянізації” цієї частини України російськомовними “комісарами” й “енковедистами” із початком Другої світової війни і по її завершенні – нав’язування російської мови як другої державної більшості жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності”⁵.

⁵ Хмелько В. Из-за чего политикам удастся раскалывать Украину // Зеркало недели. – 2006. – № 24. – 24 июня. (курсив наш. – О.В.)

Як компроміс між жителями різних регіонів України В.Хмелько пропонує формулу *“безумовного визнання української мови як єдиної державної та права місцевого самоврядування на введення додатково місцевої офіційної мови (чи мов), де цього хоче значна частина жителів”*⁶.

Однак, по-перше, надання російській мові статусу регіональної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян, має навіть меншу підтримку, ніж надання цій мові статусу загальнодержавної. Цілком схвалюють регіональний статус російської мови 17% громадян, а загалом – 42,5%, а цілком чи загалом не схвалюють 38,2% за 19,3% невизначених. По-друге, надання російській мові статусу регіональної офіційної в окремих регіонах, хоч і меншою мірою, але теж розколює Україну, адже 67,4% жителів Західної України та 43,5% Центральної не схвалюють надання російській мові статусу офіційної регіональної, а 66,5% мешканців Криму й Донбасу та 53,0% жителів інших регіонів Півдня і Південного Сходу підтримують. По-третє, надання російській мові статусу офіційної регіональної в окремих регіонах України може мати негативні наслідки для функціонування української мови в цих регіонах і призвести до подальшого посилення домінування тут російської мови, якщо ситуація не буде компенсована заходами з підтримки української мови.

Ще меншою підтримкою користується теза щодо проголошення рівного статусу всіх мов в Україні і відсутності потреби надання жодній мові статусу державної чи офіційної. Таку позицію не схвалює більшість жителів усіх регіонів України, окрім Криму та Донбасу (див. табл. 4.12). *Упродовж століть русифікації переважання російськомовних практик у всіх сферах суспільного і приватного життя та їх розширення, відсутність законодавчого закріплення державного статусу української мови як єдиної державної і її рівний статус із російською неодмінно зумовлюватимуть подальше витіснення українсь-*

⁶ Там само. – С. 12.

кої мови з професійного та громадського життя. Дані дослідження динаміки мовної ситуації свідчать про це вельми красномовно.

При цьому, ясна річ, треба мати на увазі, що етнічні росіяни й представники інших етнічних меншин (у більшості русифіковані) схвалюють надання російській мові статусу другої державної (серед росіян “за” 84,3%, “проти” – 8,6%, серед представників інших етнічних меншин – 59,0% “за”, 20,5% – “проти”), тоді як відносна більшість (48,5%) етнічних українців проти (при 39,3% – “за”). Більшість (64,7%) етнічних росіян (див. табл. 4.13) та інших меншин (61,5%) підтримують також надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах, а більшість етнічних українців (43,9%) проти цього (див. табл. 4.13).

Своєю чергою, визнання української мови як єдиної державної хоч і різною мірою, але підтримується представниками всіх етнічних груп України. Навіть серед росіян України 46,1% підтримують статус української як єдиної державної при гарантіях іншим мовним групам на вільне спілкування та розвиток, а 43,5% не підтримують цього (див. табл. 4.13).

Понад те, не спостерігається суттєвих відмінностей у ставленні до статусу української мови як єдиної державної у різних поколіннях громадян України, адже схвалюють таке рішення 70,9% громадян старшого (понад 55 років) віку, 73,4% – середнього та 73,3% – молодшого віку (до 30 років). Але одночасно нема розбіжностей між віковими групами й у ставленні до надання російській мові статусу другої державної, адже серед громадян старшого віку таке рішення схвалюють 49,1% (проти – 36,1%), середнього віку – відповідно 48,9% і 40,5%, молодшого віку 47,2 і 44,2%. Тобто відносна більшість громадян усіх вікових груп підтримують надання російській мові статусу другої державної, але рівень невідтримки такого рішення серед молоді статистично значимо вищий, ніж серед представників середнього і старшого покоління (див. табл. 4.14). Але, як ми вже зазначали, *підтримка надан-*

Таблиця 4.13

**Ставлення до статусу мов в Україні
різних етнічних груп громадян, %**

<i>Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?</i>	Україна загалом	Етнічні групи		
		Українці	Росіяни	Інші
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на вільне спілкування і розвиток мовою, якою бажають				
1.1. Цілком схвально	53,6	61,1	24,9	43,6
1.2. В основному схвально	19,0	18,5	21,2	15,4
1.3. В основному не схвально	9,6	6,5	21,5	12,8
1.4. Зовсім не схвально	10,8	7,9	22,0	10,3
1.5. Не визначилися	7,1	5,9	10,5	17,9
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної				
2.1. Цілком схвально	12,2	10,2	19,4	21,1
2.2. В основному схвально	17,9	16,1	24,9	18,4
2.3. В основному не схвально	18,4	18,9	17,4	10,5
2.4. Зовсім не схвально	34,2	38,4	18,6	21,1
2.5. Не визначилися	17,3	16,4	19,7	28,9
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі				
3.1. Цілком схвально	30,7	22,8	61,5	35,9
3.2. В основному схвально	17,9	16,5	22,8	23,1
3.3. В основному не схвально	11,7	13,6	4,6	7,7
3.4. Зовсім не схвально	28,3	34,9	4,0	12,8
3.5. Не визначилися	11,4	12,3	7,1	20,5
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян				
4.1. Цілком схвально	17,0	12,9	32,2	28,2
4.2. В основному схвально	25,5	23,5	32,5	33,3
4.3. В основному не схвально	14,8	15,7	11,4	12,8
4.4. Зовсім не схвально	23,4	28,2	6,6	10,3
4.5. Не визначилися	19,3	19,8	17,9	15,4

Таблиця 4.14

**Ставлення до статусу мов в Україні
різних вікових груп громадян, %**

<i>Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?</i>	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на вільне спілкування і розвиток мовою, якою бажають			
1.1. Цілков схвально	52,1	56,0	51,1
1.2. В основному схвально	21,2	17,4	19,8
1.3. В основному не схвально	10,8	9,8	8,3
1.4. Зовсім не схвально	10,1	10,9	11,1
1.5. Не визначилися	5,8	5,8	9,7
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної			
2.1. Цілков схвально	9,6	13,3	12,4
2.2. В основному схвально	23,4	16,4	16,2
2.3. В основному не схвально	17,3	20,4	16,4
2.4. Зовсім не схвально	36,3	34,4	32,3
2.5. Не визначилися	13,5	15,4	22,7
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі			
3.1. Цілков схвально	28,0	31,3	31,8
3.2. В основному схвально	19,2	17,6	17,3
3.3. В основному не схвально	12,9	12,1	10,1
3.4. Зовсім не схвально	31,3	28,4	26,0
3.5. Не визначилися	8,6	10,5	14,7
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян			
4.1. Цілков схвально	15,4	17,1	17,9
4.2. В основному схвально	27,8	24,5	25,4
4.3. В основному не схвально	16,2	16,5	11,3
4.4. Зовсім не схвально	25,3	24,0	21,3
4.5. Не визначились	15,4	17,9	24,0

ня російській мові статусу другої державної у масовій свідомості громадян цілком уживається (на відміну від політиків) із підтримкою української мови як єдиної державної за умови гарантій вільного спілкування і розвитку інших мов.

Натомість у поселенському розрізі відмінності у ставленні громадян до статусу російської мови як другої державної досить суттєві (див. табл. 4.15). Адже 52,1% столичних жителів та 47,5% жителів сіл проти надання російській мові такого статусу, а 59,8% мешканців великих міст та 55,0% середніх і малих міст – “за” надання російській мові державного статусу. Аналогічна ситуація й у ставленні до надання російській мові статусу офіційної в окремих регіонах України, хоча розбіжності між громадянами різних поселень дещо менші. *А ось статус української мови як єдиної державної (який визначений нині Конституцією) підтримують 86,5% мешканців столиці, 82,9% жителів сільської місцевості, 70,8% у малих та середніх містах, 61,5% у великих містах України.*

Тобто можна стверджувати, що попри відносно високий рівень підтримки статусу російської мови як другої державної чи офіційної регіональної, найвищим рівнем підтримки користується нині чинний конституційний варіант розв’язання мовної проблеми – статус української мови як єдиної державної при гарантіях права вільного спілкування та розвитку російською мовою та іншими мовами меншин, який підтримують громадяни всіх груп та населення всіх регіонів, окрім Криму та Донбасу. Лише такий варіант розв’язання мовного питання за ефективною мовною політикою (якої досі не було) й гарантування прав російськомовних громадян і прав національних меншин на користування власною мовою, здобуття освіти російською мовою чи мовою національних меншин, отримання на цій мові інформації із державних джерел ЗМІ, права на звернення до державних органів і отримання від них інформації цією мовою, є найефективним і підтримується практично всіма групами громадян.

Таблиця 4.15
Ставлення до статусу мов в Україні жителями
різних типів поселень, %

Як Ви ставитеся до статусу мов в Україні?	Україна загалом	Типи поселень			
		Київ	Великі міста із населенням понад 250 тис.	Малі та середні міста із населенням до 250 тис.	Села
1. В Україні українська мова має бути єдиною державною, але всім громадянам має бути гарантовано право на вільне спілкування і розвиток мовою, якою бажають					
1.1. Цілком схвально	53,6	68,8	41,9	51,5	64,6
1.2. В основному схвально	19,0	17,7	19,6	19,3	18,3
1.3. В основному не схвально	9,6	1,0	13,3	12,2	4,7
1.4. Зовсім не схвально	10,8	4,2	16,6	11,1	5,8
1.5. Не визначилися	7,1	8,3	8,5	5,6	6,6
2. В Україні всі мови повинні мати однаковий статус і нема потреби надавати жодній мові статусу державної чи офіційної					
2.1. Цілком схвально	12,2	10,6	13,6	15,1	8,4
2.2. В основному схвально	17,9	10,6	20,2	20,6	14,1
2.3. В основному не схвально	18,5	12,8	19,0	20,1	17,3
2.4. Зовсім не схвально	34,2	48,9	30,0	30,9	38,9
2.5. Не визначилися	17,3	17,0	17,1	13,3	21,3
3. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні як державі					
3.1. Цілком схвально	30,7	12,8	40,8	36,3	18,2
3.2. В основному схвально	17,9	14,9	19,0	18,7	16,2
3.3. В основному не схвально	11,7	13,8	10,8	11,2	12,3
3.4. Зовсім не схвально	28,3	38,3	22,1	25,9	35,2
3.5. Не визначилися	11,4	20,2	7,3	7,9	17,5
4. Російській мові та мовам національних меншин треба надати статусу офіційних в окремих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян					
4.1. Цілком схвально	17,0	3,2	20,3	19,3	13,8
4.2. В основному схвально	25,5	19,1	27,3	29,5	21,0
4.3. В основному не схвально	14,8	14,9	14,4	14,3	15,6
4.4. Зовсім не схвально	23,4	36,2	19,0	20,9	28,1
4.5. Не визначилися	19,3	26,6	19,0	16,0	21,5

Тому є підстави стверджувати, що незадоволення російськомовних громадян нинішнім статусом мов в Україні значною мірою зумовлене не визнанням української мови як єдиної державної, а недостатнім забезпеченням прав громадян на освіту, інформацію та звернення до державних органів російською мовою.

Якщо поглянути на мову, якою працівники місцевих органів влади та самоврядування спілкуються з громадянами, то виявляється, що в Донбасі та Криму російською (див. табл. 4.16) спілкуються або на вибір самих громадян 72,7% чиновників, а самі громадяни в громадських місцях в цьому регіоні спілкуються російською у 91,9% випадків, українською – відповідно 14,7% і 1,8%, і ще 6,7% громадян спілкуються змішаною мовою, а 14,7% чиновників спілкуються українською чи російською залежно від власного вибору. В інших областях Південно-Східної України серед чиновників 49,6% спілкуються виключно російською чи на вибір громадян, а серед громадян: російською – 66,1%, українською чи на вибір громадян – відповідно 40,9% і 9,9%, а ще 27,5% чиновників спілкуються з громадянами, обираючи мову на власний розсуд. *Тобто є підстави вважати, що російськомовні громадяни навіть у Південно-Східній Україні не можуть отримати інформацію від органів влади та місцевого самоврядування повною мірою рідною мовою, що не може не викликати незадоволення. Як і непродумана кампанійська практика (без урахування прав громадян) переведення російськомовних шкіл на українську мову навчання в перші роки незалежності й на зламі 2000-х років, що порушувало права батьків на вибір мови навчання дітей.*

Адже хоча статтею 6 чинного Закону про мову “службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов’язків”, однак жодного контролю і механізмів реалізації цієї норми не передбачено.

Таблиця 4.16

Якою мовою спілкуються з громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування в містах (селах, районах) в різних регіонах та типах поселень, %

Якою мовою зараз спілкуються із громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування у Вашому місті (селі, районі)?	Україна в цілому	Регіони України					Типи поселень			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	Київ	Великі міста	Середні та малі міста	Села	
1. Тільки українською	33,0	79,3	42,0	14,8	0,8	17,7	17,7	29,3	54,6	
2. Українською чи російською – за бажанням громадян	14,7	4,9	17,6	27,5	14,7	24,0	15,8	20,4	14,8	
3. Українською чи російською – на вибір працівників	21,0	10,3	27,6	26,1	13,9	35,4	25,3	18,2	16,9	
4. Тільки російською	19,0	0,9	2,1	22,3	57,4	1,2	49,4	35,4	14,0	
5. Не визначилися	9,6	4,6	10,7	9,3	13,1	18,8	11,8	10,2	5,2	

А мова навчання і виховання в загальноосвітніх школах статтею 27 чинного Закону про мову прив'язана до етнічного (а не мовного принципу) побудови системи шкільної освіти:

“В Українській РСР навчальна і виховна робота в загальноосвітніх школах ведеться українською мовою. В місцях компактного проживання громадян інших національностей (!) можуть створюватись загальноосвітні школи, навчальна і виховна робота в яких ведеться їхньою національною або іншою мовою”. Таким чином прискорений процес приведення мови викладання в загальноосвітніх школах та спеціальних вищих і середніх навчальних закладах відповідно з етнічним складом населення

є виконанням вимог чинного Закону про мови, хоча й порушує права мовних груп на навчання рідною мовою.

Аналогічний принцип, закладений у законі про мову, стосується також мови місцевих “органів державної влади та управління” (як у Законі), акти яких “приймаються і публікуються українською мовою, а в разі необхідності – публікуються іншою національною мовою” (стаття 10), а “мовою роботи, діловодства та документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств та організацій є українська мова. У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, мовою роботи, діловодства та документації поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті, мова, прийнята для населення даної місцевості”.

Таблиця 4.17

Преференції жителів різних регіонів та типів поселень щодо того, якою мовою потрібно вести офіційну документацію у містах (районах), де вони проживають, %

Якою мовою потрібно вести офіційну документацію у містах (села, райони), де Ви проживаєте?	Україна загалом	Регіони України				Типи поселень			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	Київ	Великі міста	Середні та малі міста	Села
1. Тільки українською	42,5	88,5	60,5	17,8	5,1	57,3	31,2	37,8	55,7
2. І українською, і російською однаковою мірою	27,7	7,2	27,7	43,9	25,2	31,33	28,2	29,1	25,3
3. Тільки російською	24,1	0,9	6,1	29,8	65,4	3,1	35,9	27,8	12,2
4. Не визначилися	5,7	3,4	5,6	8,5	4,3	8,3	4,7	5,3	6,8

Таблиця 4.18

**Преференції різних вікових груп громадян
щодо мови ведення офіційної документації
у містах та районах країни, %**

<i>Якою мовою зараз спілкуються з громадянами працівники місцевих органів влади та самоврядування у Вашому місті (селі, районі)?</i>	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше
1. Тільки українською	44,5	42,6	40,8
2. І українською, і російською однаковою мірою	25,4	24,5	22,7
3. Тільки російською	26,1	28,5	27,9
4. Не визначилися	4,0	4,5	8,7

Тобто в основу мови діловодства покладено національно-етнічний принцип, згідно з яким лише в Криму й окремих містах Південно-Східної України (де більшість становлять етнічні росіяни) можна вести діловодство не тільки українською, й російською мовою. В інших випадках доведеться доводити, що населення цих територій не володіє українською мовою(!).

А як показує опитування (див. табл. 4.17 і 4.18), відповідно до мовних преференцій жителів різних регіонів, типів поселень і вікових груп, менше половини громадян України (42,8%) віддають перевагу веденню документації органів місцевої влади та самоврядування тільки українською мовою, а понад половину (51,8%) виступають за ведення документації двома мовами (і українською, і російською) чи тільки російською (!). Такі громадяни переважають у містах, окрім столиці і сіл та в усіх вікових групах, навіть серед молоді, яка навчалася вже за часів незалежності. Понад те, жителі Криму й Донбасу (а, можливо, і деяких інших регіонів, стосовно яких поки нема достатньої соціологічної інформації) виступають за ведення документації місцевих органів влади та місцевого самоврядування виключно російською мовою, фактично не визнаючи конституційного статусу державної

української мови на всій території держави та чинного “Закону про мови”. Цієї проблеми із визнанням державності української мови в окремих регіонах теж не можна ігнорувати. Але в будь-якому разі саме етнічний, а не мовний принцип, у розробленні нового комплексного Закону про мову, на наш погляд, потрібно переглянути. З одного боку, він має спрямовуватися на захист мовних прав громадян, а з іншого – сприятиме розширенню функціонування української мови в усіх сферах державного, суспільного та громадського життя.

На нашу думку, потрібна система законодавчих актів (включно з базовим “Законом про мову”) та широка перспективна державна програма мовної політики, спрямовані, з одного боку, на всебічну підтримку розширеного функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, а з іншого – на забезпечення прав російськомовних громадян і мовних меншин на свою мовну ідентичність.

Розпочати цю роботу слід із коригування цілей державної мовної політики та її регіональної диференціації.

Основною метою такої політики на найближчі 20 років в областях Південного Сходу України та Криму може бути не розширене відтворення власне україномовних практик у державному та суспільному житті (як у Західній та Центральній Україні), а поширення російсько-української двомовності замість повного домінування російської мови в усіх сферах суспільного і державного життя цих регіонів.

Наголосимо – саме двомовності, про яку багато говорять політики, котрі, на жаль, під двомовністю розуміють поєднання української одномовності в одних регіонах із російською одномовністю – в інших. А не реальну двомовність у межах певних регіонів, навіть якщо одна із мов (російська, кримсько-татарська, мадьярська) в цих регіонах і буде більш уживаною. Для досягнення цієї мети конче потрібно пройти важкий шлях пошуку політичного компромісу (а не відкладання вирішення цієї проблеми

на далекі часи) і створення відповідного законодавчого забезпечення.

Основними напрямками досягнення такого компромісу, на наш погляд, можуть бути:

1. Величезним завоянням українського суспільства за 16 років незалежності є визнання переважною більшістю політиків і громадян державного статусу української мови. Як зазначав ще 2000 року М.Шульга, “захист прав мовних меншин не означає ігнорування чи відмову від вивчення державної мови. В Україні, гадаю, це положення найбільшою мірою впроваджене у суспільну свідомість і щодо нього досягнуто консенсус”⁷.

Першою підвалиною консенсусу у сфері державної мовної політики в Україні має бути визнання обов’язку всіх її громадян знати державну мову та державної підтримки заходів її поширення в усіх сферах суспільного життя. Але не за рахунок обмеження мовних прав російськомовних громадян і національних меншин на освіту, культуру, інформацію їхньою мовою.

2. У новому Законі “Про мову в Україні” потрібно законодавчо забезпечити (з метою захисту прав російської мовної групи та мов національних меншин) права місцевих громад (чи то шляхом референдуму, чи, краще, рішенням органів місцевого самоврядування в окремих містах та селах) на проголошення російської мови на своїй території офіційною регіональною мовою із чітким законодавчим визначенням статусу таких регіональних офіційних мов. Для цього потрібно вилучити з чинного архаїчного Закону “Про мови в Українській РСР” (прийнятого в жовтні 1989 року, ще за часів СРСР) положення статті 4 про російську мову як мову “міжнаціонального спілкування народів СРСР та про обов’язок “службових осіб володіти українською і російською мовою” на всій

⁷ Шульга Н.А. Вступительное слово // Проекты законов о языках: экспертный анализ. – К.: Фонд поддержки русской культуры в Украине. – С.12.

території України, бо це суперечить Конституції України. Це може стати другою підвалиною консенсусу щодо державної мовної політики.

3. Третьою підвалиною консенсусу в сфері мовної політики може бути положення, згідно з яким запровадження офіційних регіональних мов в Україні не відміняє державності української мови на всій території України. Щоб не перетворити проблему регіональних офіційних мов в Україні на предмет політичної спекуляції і щоб право мовних груп (переважно російськомовної групи) на офіційний статус в окремих регіонах не призвело до остаточного витіснення української мови в цих регіонах із суспільного життя, потрібно:

3.1. Запровадити в новому Законі “Про мову в Україні” обов’язковий іспит на знання української мови як державної всіма державними службовцями, керівниками всіх державних установ та підприємств, працівниками державних підприємств з обслуговування населення (передусім медицини, освіти, культури). Передбачити досить короткий (5–7 років) перехідний період для повного введення цієї норми в дію. Без таких жорстких вимог неможливо суттєво підвищити престиж державної мови серед громадян України.

3.2. Запровадити в новому Законі “Про мову в Україні” обов’язковий іспит на знання регіональних офіційних мов усіма державними службовцями, керівниками всіх державних установ та підприємств, працівниками державних підприємств з обслуговування населення.

Тобто в містах і селах, де запроваджено додаткові офіційні мови, державні службовці та керівники мають вільно володіти і складати іспит не з однієї державної мови, а з двох (чи більше) мов. Передбачити досить короткий термін (5–7 років) для повного введення в дію цієї норми.

Основою консенсусу з питання запровадження в регіонах офіційного статусу російської мови та інших мов меншин може стати розуміння політиками та державними

службовцями того, що цей захід у жодному разі не звільняє їх від обов'язку знати українську мову як державну, а на вимогу територіальних громад – ще й інші офіційні мови на їхній території.

4. У новому Законі “Про мову в Україні” мову навчання дітей потрібно увідповіднити з потребами батьків, учнів та студентів загальноосвітніх шкіл, дошкільних навчальних закладів державної форми власності, вищих та інших спеціальних навчальних закладів, а не з етнічним складом населення (як передбачено чинним Законом). Право громадян здобувати освіту тією мовою, якою вони бажають, має бути захищене законом. При цьому слід пам'ятати, що права громадян різних мовних груп на освіту мовою, яку вони обирають, знову ж таки, не відмінняє необхідності вивчати й знати українську мову як державну.

Четвертою підвалиною політичного консенсусу в державній мовній політиці може стати положення, згідно з яким при забезпеченні прав російськомовних громадян та представників національних меншин на навчання “рідною” для них мовою потрібно в обов'язковому порядку до програм таких дошкільних закладів, шкіл та ВНЗ включати вивчення української мови в обсягах у 1,5–2 роки більших, ніж у відповідних україномовних освітніх закладах, адже учні й студенти цих закладів, як правило, недостатньо володіють українською мовою як державною.

5. У новому Законі “Про мову в Україні” потрібно реалізувати аналогічні заходи на розширення функціонування української мови як державної, розвиток офіційних регіональних мов, гарантування прав представників різних мовних груп України, забезпечити вільний розвиток і в інших сферах суспільного життя – культури, науки, інформації тощо.

Додаток 1

Інформаційні матеріали соціологічного дослідження «Вибір України»: реалії, проблеми, перспективи (жовтень 2006 року)

1. Якою мірою Ви володієте такими мовами як ... українська?

1. Вільно можу говорити, читати
і писати цією мовою	74,4%
2. Вільно можу читати і писати,
але при розмові маю проблеми	12,1%
3. Вільно можу читати цією мовою,
але не пишу і не говорю	5,6%
4. В основному розумію цю мову,
але при розмові і читанні маю певні проблеми	7,1%
5. Практично не розумію цієї мови	0,6%
6. Інші варіанти	0,1%

2. Якою мірою Ви володієте такими мовами як ... російська?

1. Вільно можу говорити, читати
і писати цією мовою	80,4%
2. Вільно можу читати і писати,
але при розмові маю проблеми	9,3%
3. Вільно можу читати цією мовою,
але не пишу і не говорю	5,2%
4. В основному розумію цю мову,
але при розмові і читанні маю певні проблеми	4,6%
5. Практично не розумію цієї мови	0,4%
6. Інші варіанти	0,1%

3. Якою мірою Ви володієте такими мовами як ... англійська?

1. Вільно можу говорити, читати і писати цією мовою ... 2,4%
2. Вільно можу читати і писати,
але при розмові маю проблеми 4,0%
3. Вільно можу читати цією мовою,
але не пишу і не говорю 5,8%
4. В основному розумію цю мову,
але при розмові і читанні маю певні проблеми 19,4%
5. Практично не розумію цієї мови 64,9%
6. Інші варіанти 3,6%

4. Якою мовою Ви спілкуєтесь у своїй сім'ї (вдома)?

1. Виключно українською 31,6%
2. Переважно українською, але зрідка і російською .. 12,1%
3. З одними членами сім'ї спілкуюсь українською,
а з іншими – російською 7,8%
4. Переважно російською, але зрідка і українською .. 14,5%
5. Виключно російською 32,8%
6. Іншою мовою 1,3%

5. Якою мовою Ви спілкуєтесь з колегами по роботі

чи навчанню? (Відповідали тільки ті, хто має
оплачувану роботу чи навчається у вищих
та професійних навчальних закладах)

1. Виключно українською 25,8%
2. Переважно українською, але зрідка і російською 12,0%
3. З одними колегами спілкуюсь українською,
а з іншими – російською 12,1%
4. Переважно російською, але зрідка і українською 14,5%
5. Виключно російською 35,4%
6. Іншою мовою 0,3%

**6. Якою мовою Ви спілкуєтесь на вулицях,
у магазинах та в громадських місцях?**

1. Виключно українською 26,4%
2. Переважно українською, але зрідка і російською .. 13,1%
3. З одними людьми спілкуюсь українською,
а з іншими – російською 11,3%
4. Переважно російською, але зрідка і українською 14,7%
5. Виключно російською 33,5%
6. Іншою мовою 1,0%

7. Якою мовою Ви спілкуєтеся з родичами та знайомими?

1. Виключно українською 29,3%
2. Переважно українською, але зрідка і російською 12,7%
3. З одними родичами спілкуюсь українською,
а з іншими – російською 11,6%
4. Переважно російською, але зрідка і українською 14,4%
5. Виключно російською 30,7%
6. Іншою мовою 1,3%

8. Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, яку Ви закінчили?

1. Українською 46,3%
2. Російською 45,2%
3. В одних класах українською,
а в інших – російською 7,1%
4. Іншою мовою 1,4%

9. Якщо Ви навчалися у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після школи, то якою мовою велося викладання навчальних предметів?

1. Українською 30,3%
2. Російською 48,1%
3. Окремі предмети українською,
а окремі – російською 21,0%
4. Іншою мовою 0,6%

10. Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки (мати чи батько, якщо Ви виховувались у неповній сім'ї, чи викладачі, якщо Ви виховувались у дитячому будинку)?

1. Виключно українською 37,0%
2. Переважно українською, але зрідка і російською 10,6%
3. Одні з них розмовляли українською,
інші – російською 8,9%
4. Переважно російською, але зрідка і українською 11,0%
5. Виключно російською 30,5%
6. Іншою мовою 2,0%

Чи стикалися Ви особисто з фактами дискримінації за мовною ознакою ...?

11. При виборі загальноосвітньої школи, де Ви навчалися

- 1. Так 1,6%
- 2. Ні 95,9%
- 3. Важко відповісти..... 2,5%

12. При вступі та навчанні до вищих чи професійних спеціальних навчальних закладів

- 1. Так 3,1%
- 2. Ні 88,6%
- 3. Важко відповісти..... 8,4%

13. При працевлаштуванні

- 1. Так 2,3%
- 2. Ні 93,6%
- 3. Важко відповісти..... 4,2%

14. При вирішенні своїх проблем в органах центральної державної влади (Верховній Раді, Уряді, Міністерствах та відомствах)?

- 1. Так 2,6%
- 2. Ні 84,4%
- 3. Важко відповісти..... 13,1%

15. На роботі (при виконанні своїх службових обов'язків)

- 1. Так 3,4%
- 2. Ні 91,3%
- 3. Важко відповісти..... 5,3%

16. При вирішенні своїх проблем в органах місцевого самоврядування (місцевій Раді, адміністрації)

- 1. Так 4,5%
- 2. Ні 89,2%
- 3. Важко відповісти..... 6,3%

Чи підтримуєте Ви особисто такі можливі рішення?

17. Українська мова має бути єдиною державною, але всі громадяни мають право на вільне спілкування і розвиток рідною мовою...

1. Так	63,0%
2. Ні	31,2%
3. Важко відповісти.....	5,8%

18. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні

1. Так	45,0%
2. Ні	44,7%
3. Важко відповісти.....	10,3%

19. Російській мові треба надати статусу офіційної тільки в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян

1. Так	34,8%
2. Ні	46,7%
3. Важко відповісти.....	18,5%

20. Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям/онукам знання української мови?

1. Так, безумовно потрібне	95,4%
2. Ні, не обов'язково	2,8%
3. Важко відповісти.....	1,8%

21. Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям/онукам знання російської мови?

1. Так, безумовно потрібне	84,1%
2. Ні, не обов'язково	13,1%
3. Важко відповісти.....	2,8%

Соціально-демографічні показники

22. Стать

1. Чоловіча	44,6%
2. Жіноча	55,4%

23. Вік

1. 18–29 років	24,5%
2. 30–54 роки	46,7%
3. 55 років і більше	28,7%

24. Освіта

1. Неповна середня	17,7%
2. Загальна середня	21,5%
3. Середня спеціальна	44,1%
4. Вища (включно з неповною)	16,7%

25. Рід занять

1. Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, підрозділу	1,8%
2. Спеціаліст технічного профілю (із вищою або середньою спеціальною освітою)	8,4%
3. Спеціаліст гуманітарного профілю в галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, виховання тощо (з вищою або середньою спеціальною освітою)	9,8%
4. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1,9%
5. Підприємець	2,9%
6. Службовець зі складу обслуговувального персоналу (без спеціальної освіти)	5,3%
7. Кваліфікований робітник	15,6%
8. Різнороб, підсобний робітник	4,3%
9. Сільськогосподарський робітник, фермер	2,8%
10. Учень, студент	7,5%
11. Непрацюючий пенсіонер	24,5%
12. Домогосподарка	5,6%
13. Не маю постійного місця роботи, але підробляю при нагоді у різних місцях	3,3%
14. Тимчасово не працюю і не маю джерел доходу	3,3%
15. Інше	2,9%

26. До якої майнової верстви Ви себе відносите?

1. До заможної..... 0,2%
2. До вищої середньої 3,8%
3. До середньої..... 49,1%
4. До нижчої середньої 37,2%
5. До найнижчої 9,6%

27. Ваша національність

1. Українець (ка)..... 74,8%
2. Росіянин (ка) 21,3%
3. Інша 3,9%

28. Ваша рідна мова

1. Українська 56,1%
2. Російська..... 41,7%
3. Інша 2,1%

29. Тип населеного пункту

1. Київ 5,5%
2. Обласний центр 23,6%
3. Інші міста і селища 38,6%
4. Села 32,4%

30. Область

1. Автономна Республіка Крим та м. Севастополь 4,9%
2. Вінницька 3,7%
3. Волинська 2,0%
4. Дніпропетровська 7,6%
5. Донецька 9,8%
6. Житомирська 2,9%
7. Закарпатська 2,5%
8. Запорізька 4,0%
9. Івано-Франківська 2,9%
10. Київська 3,8%

11. Кіровоградська	2,3%
12. Луганська	5,2%
13. Львівська	5,4%
14. Миколаївська	2,6%
15. Одеська	4,9%
16. Полтавська	3,4%
17. Рівненська	2,3%
18. Сумська	2,7%
19. Тернопільська	2,3%
20. Харківська	6,2%
21. Херсонська	2,4%
22. Хмельницька	3,0%
23. Черкаська	3,0%
24. Чернівецька	1,8%
25. Чернігівська	2,7%
26. Київ	5,5%

Додаток 2

Інформаційні матеріали соціологічного дослідження «Стратегії України–2007» (липень 2007 року)

1. Серед політиків точиться чимало суперечок щодо мовно-го питання, зокрема щодо статусу російської мови. Наскільки нагальним його вирішення є особисто для Вас?

<i>Варіанти відповіді</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
1. Мовне питання – невідкладна проблема, яка потребує негайного вирішення	24,1	20,9	18,9	21,5
2. Мовне питання потребує свого вирішення, але з цим можна почекати	31,4	36,3	28,1	32,3
3. Мовне питання взагалі не актуальне, кожен і без того розмовляє тією мовою, якою хоче	44,4	42,7	53,0	46,1

2. Які проблеми, на Вашу думку, мають бути в центрі виборчої кампанії, позицію партій та блоків з яких Ви б хотіли почути?

<i>Варіанти відповіді</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
1. Підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій	55,1	55,6	58,1	56,1
2. Забезпечення економічного зростання	52,0	53,4	55,8	53,5
3. Подолання безробіття	44,9	51,7	48,6	48,4
4. Погіршення медичного обслуговування	44,4	45,0	50,0	46,1
5. Соціальний захист малозабезпечених	37,2	45,1	44,1	42,0

<i>Варіанти відповіді</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦС	Загалом
6. Зростання цін на продукти і товари першої необхідності	35,7	43,3	48,0	41,8
7. Боротьба зі злочинністю	37,6	36,4	41,3	38,1
8. Боротьба з корупцією	30,6	29,7	41,6	33,3
9. Здійснення пенсійної реформи	34,9	31,7	31,0	32,7
10. Земельна реформа, підтримка сільського господарства	21,6	23,5	28,3	24,1
11. Реформування житлово-комунального господарства	23,1	21,9	28,1	24,0
12. Зростання рівня соціального розшарування у суспільстві на бідних та багатих	17,9	25,5	27,9	23,4
13. Охорона материнства та дитинства	20,5	21,3	27,6	22,7
14. Повернення втрачених заощаджень з Ощадбанку СРСР	17,7	23,2	25,5	21,8
15. Підтримка вітчизняного виробника	21,7	19,3	23,4	21,3
16. Розв'язання екологічних проблем, охорона природи	17,3	15,7	24,7	18,7
17. Удосконалення податкової системи	20,8	17,2	16,9	18,4
18. Забезпечення доступу молоді до вищої освіти	13,5	17,7	20,1	16,8
19. Подолання моральної кризи в суспільстві	12,8	11,7	14,5	12,9
20. Боротьба з олігархами	10,3	11,7	18,0	12,9
21. Повернення у державну власність незаконно приватизованих підприємств	8,6	13,9	15,0	12,3
22. Освітня реформа, вдосконалення шкільної освіти	9,9	10,4	15,4	11,6
23. Реформування судової системи, справедливість судочинства	11,3	10,6	12,3	11,3
24. Вступ України до ЄП із Росією, Білоруссю і Казахстаном	11,7	9,4	10,7	10,6
25. Підтримка національної культури та української мови	10,1	6,2	9,8	8,6
26. Забезпечення прав та свобод людини	6,9	7,8	11,9	8,6
27. Розвиток демократії у суспільстві, можливість людей впливати на владу	9,7	5,5	10,7	8,4

<i>Варіанти відповіді</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
28. Реформування політичної системи, адмінреформа	8,5	7,1	9,0	8,1
29. Вирішення питання статусу російської мови в Україні	9,5	7,2	7,5	8,1
30. Вступ України в ЄС	8,7	5,3	9,0	7,6
31. Забезпечення свободи слова	5,2	4,9	8,1	5,8
32. Надання регіонам, місцевій владі більше повноважень	4,0	2,9	5,7	4,0
33. Розвиток фізичної культури та спорту	3,7	3,1	4,9	3,8
34. Вступ України до НАТО	4,5	2,4	4,2	3,6
35. Подолання конфлікту релігійних конфесій	1,9	2,3	3,3	2,4
34. Інші	2,5	1,2	2,1	1,9

3. Якою мовою Ви спілкуєтеся в сім'ї?

<i>Варіанти відповіді</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
1. Тільки українською	39,8	39,4	38,8	39,4
2. Тільки російською	29,8	28,8	32,5	30,1
3. По-різному, залежно від обставин	29,3	31,2	27,9	29,6
4. Іншою мовою	1,1	0,6	0,8	0,8

4. Яким, на Ваш погляд, має бути статус основних мов в Україні?

<i>Варіанти відповіді</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
1. Українська мова має бути (як зараз) єдиною державною, але треба забезпечити права громадян на освіту і задоволення потреб спілкуватися російською мовою і мовами національних меншин	37,9	33,6	39,0	36,6
2. Українська мова має бути єдиною державною, але російській та іншим мовам потрібно надати статусу офіційної в тих регіонах, де цього вимагає більшість громадян	24,5	29,8	26,9	27,1
3. В Україні має бути дві державні мови – українська та російська	30,7	33,5	29,6	31,4
4. Інші варіанти	0,7	0,4	0,5	0,5
5. Важко відповісти	22,4	20,9	19,8	21,1

Соціально-демографічні показники

<i>Позиції</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
5. Стать				
1. Чоловіки	44,2	45,0	44,2	44,5
2. Жінки	55,8	55,0	55,8	55,5
6. Вік				
1. 18–29 років	22,4	22,0	21,2	21,9
2. 30–54 роки	47,0	42,8	44,0	44,6
3. 55 років і більше	30,6	35,3	34,8	33,5
7. Рівень освіти				
1. Початкова чи неповна середня	15,8	11,8	10,4	12,9
2. Загальна середня	27,3	30,8	25,1	28,0
3. Середня спеціальна	42,4	33,7	35,0	37,2
4. Вища (включно з неповною вищою)	14,4	23,7	29,5	21,9

<i>Позиції</i>	Юдейніан соціолоджі сервіс	КМІС	СОЦС	Загалом
8. Рід занять				
1. Керівники (заступники керівника) підприємства, установи, підрозділу	1,7	1,7	2,1	1,8
2. Спеціалісти технічного профілю (з вищою та середньою освітою)	8,0	6,1	8,2	7,4
3. Спеціалісти гуманітарного профілю в галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, виховання тощо (з вищою чи середньою спеціальною освітою)	7,8	7,5	8,7	7,9
4. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1,5	1,2	1,1	1,2
5. Підприємець (бізнесмен)	3,5	3,2	3,7	3,4
6. Службовець зі складу обслуговувального персоналу (без спеціальної освіти)	5,6	4,4	4,5	4,9
7. Кваліфікований робітник	14,3	14,6	14,4	14,4
8. Різнороб, підсобний робітник	5,0	3,8	4,0	4,3
9. Сільськогосподарський робітник, фермер	2,7	1,3	1,4	1,8
10. Учень, студент	5,6	4,5	4,8	5,0
11. Непрацюючий пенсіонер	26,0	32,3	31,2	29,8
12. Домогосподарка	7,6	7,6	5,7	7,4
13. Не мають постійного місця роботи, але підробляють при нагоді в різних місцях	4,5	3,6	3,5	3,9
14. Тимчасово не працюють і не мають джерел доходу	4,0	5,5	4,1	4,6
15. Інші	2,3	2,7	2,7	2,5
9. У державному чи приватному секторі Ви зараз працюєте?				
1. У державному	25,1	26,3	23,0	24,9
2. У приватному	28,4	27,5	28,8	28,2
3. І в тому, і в тому	3,1	2,3	1,8	2,4
4. Я не працюю (навчаюся, перебуваю на пенсії тощо)	43,4	44,0	46,5	44,5
10. До якої майнової верстви Ви себе відносите?				
1. До заможної	0,4	0,2	0,2	0,3
2. До вищої за середню	2,5	1,6	2,6	2,2
3. До середньої	46,6	47,6	47,2	47,1
4. До нижчої середньої	40,0	38,8	37,5	38,9
5. До найнижчої	10,6	11,8	12,4	11,5

<i>Позиції</i>	Юкрейніан соціолоджи сервіс	КМІС	СОЦІС	Загалом
<u>11. Яким був розмір Вашої заробітної плати (стипендії, пенсії) за травень? (2007 рік)</u>				
1. Середній показник	727,7 грн	713,1 грн	720,9 грн	—
2. Середнє квадратичне відхилення	624,0 грн	794,8 грн	603,0 грн	—
<u>12. Ваша національність</u>				
1. Українець (ка)	81,5	81,4	80,2	81,1
2. Росіянин (ка)	16,5	15,0	17,0	16,1
3. Інша	2,0	3,6	2,8	2,8
<u>13. Ваша рідна мова</u>				
1. Українська	66,	365,1	63,0	64,9
2. Російська	32,5	32,1	35,5	33,2
3. Інша	1,2	2,8	1,5	1,9
<u>14. До якої релігійної конфесії Ви належите?</u>				
1. Не релігійний	27,4	20,3	22,1	23,3
2. Українська православна церква (Київського патріархату)	33,0	36,5	32,6	34,2
3. Українська православна церква (Московського патріархату)	19,3	24,0	21,2	21,5
4. Греко-католицька церква	7,5	6,3	7,5	7,1
5. Католицька церква	0,5	0,9	0,9	0,8
6. Українська автокефальна православна церква	1,6	1,0	1,3	1,3
7. Протестантська	0,4	0,5	0,7	0,5
8. Мусульманська	0,4	1,0	0,36	0,6
9. Іудейська	0,1	0,0	0,1	0,1
10. Інша	2,1	3,6	4,9	3,4
11. Не визначилися	7,7	5,9	8,3	7,2
<u>15. Тип населеного пункту</u>				
1. Київ	5,7	5,6	6,0	5,7
2. Інші міста	61,0	61,7	62,9	61,8
3. Село	33,3	32,7	31,2	32,5

Додаток 3

**Інформаційні матеріали соціологічного дослідження
«Вибір України–2007» (жовтень 2006 року)
у розрізі регіональних, вікових, поселенських
та мовних груп населення України**

Таблиця 1

**Самооцінки жителів різних регіонів України
рівня знання української та російської мов, %**

<i>Якою мірою Ви володієте такими мовами як ...?</i>	Україна загалом	Регіони України				
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	
1. Українська						
1.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	74,5	94,3	88,4	69,6	38,8	
1.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	12,1	2,1	8,6	14,0	25,0	
1.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	5,6	1,0	2,0	10,1	10,0	
1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	7,1	2,6	0,6	5,4	24,5	
1.5. Практично не розумію цієї мови	0,6	0,0	0,5	0,5	1,8	
1.6. Інші варіанти	0,1	0,0	0,0	0,5	0,0	
2. Російська						
2.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	80,4	59,0	73,0	90,8	99,0	
2.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	9,3	12,9	16,7	4,3	0,3	
2.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	5,2	11,9	6,8	2,3	0,0	
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	4,6	15,5	3,3	1,8	0,0	
2.5. Практично не розумію цієї мови	0,4	0,5	0,2	0,5	0,8	
2.6. Інші варіанти	0,1	0,3	0,0	0,2	0,0	

Таблиця 2

Самооцінки рівня знання української та російської мови окремих етнічних та вікових груп населення, %

Якою мірою Ви володієте такими мовами, як...?	Вікові групи			Типи поселень		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше	Столиця та обласні центри	Інші міста та селища	Села
1. Українська						
1.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	80,1	72,9	72,0	70,1	67,5	86,6
1.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	12,2	12,6	11,3	17,0	12,8	6,9
1.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	4,3	6,5	5,4	6,9	7,2	2,6
1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	2,8	7,4	10,2	5,0	11,7	3,4
1.5. Практично не розумію цієї мови	0,4	0,6	0,9	1,0	0,8	0,2
1.6. Інші варіанти	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,3
2. Російська						
2.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	81,3	82,6	76,0	91,6	88,4	60,9
2.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	9,1	7,9	11,7	4,1	6,8	16,8
2.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	5,5	5,1	5,4	2,0	2,2	11,5
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	3,9	4,1	6,1	1,5	2,2	10,2
2.5. Практично не розумію цієї мови	0,4	0,3	0,7	0,7	0,4	0,3
2.6. Інші варіанти	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,3

Таблиця 3
Взаємозв'язок між самооцінками рівня володіння
українською та російською мовами, %

<i>Якою мірою Ви володієте такими мовами як російська?</i>	Якою мірою Ви володієте такими мовами як українська?					
	Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	Практично не розумію цієї мови	Інші варіанти
1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	69,6	14,5	6,7	8,4	0,7	0,1
2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	94,6	3,8	0,0	1,1	0,5	0,0
3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	93,3	1,0	3,8	1,0	1,0	0,0
4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	95,7	1,1	1,1	2,2	0,0	0,0
5. Практично не розумію цієї мови	100	0	0	0	0	0

Таблиця 4
Мова навчання в загальноосвітніх школах, вищих
та інших навчальних закладах жителів різних регіонів, %

<i>Оцінювані позиції</i>	Україна загалом	Регіони України				
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	
1. Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, яку Ви закінчили?						
1.1. Українською	46,3	80,3	65,0	31,4	6,0	
1.2. Російською	45,2	8,8	27,4	60,0	89,5	
1.3. В одних класах – українською, в інших – російською	7,1	7,2	7,7	8,3	4,3	
1.4. Іншою мовою	1,4	3,7	0,0	0,4	0,3	

Продовження таблиця 4

2. Якщо Ви навчалися у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після школи, то якою мовою велося викладання навчальних предметів у них?					
2.1. Українською	30,2	59,6	39,6	17,0	2,3
2.2. Російською	48,2	10,7	31,5	66,5	90,7
2.3. Окремі предмети викладають українською, інші – російською	21,0	27,7	28,3	16,2	7,0
2.4. Іншою мовою	0,6	1,7	0,6	0,3	0,0

Таблиця 5

Мова навчання в загальноосвітніх школах, вищих та інших навчальних закладах громадян різних вікових та поселенських груп, %

Оцінювані позиції	Вікові групи			Типи поселень		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше	Столиця та обласні центри	Інші міста та селища	Села
1. Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, яку Ви закінчили?						
1.1. Українською	48,1	42,8	50,5	36,5	36,4	67,0
1.2. Російською	42,8	49,5	40,1	53,9	57,9	22,1
1.3. В одних класах – українською, в інших – російською	8,1	6,5	7,1	9,2	5,0	7,5
1.4. іншою мовою	1,0	1,2	2,3	0,4	0,6	3,4
2. Якщо Ви навчалися у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах після школи, то якою мовою велося викладання навчальних предметів у них?						
2.1. Українською	41,5	26,7	24,5	25,8	25,4	43,6
2.2. російською	33,9	52,7	55,4	56,3	56,1	25,2
2.3. Окремі предмети викладають українською, інші – російською	24,7	19,9	19,1	17,0	18,3	30,4
2.4. Іншою мовою	0	0,7	1,1	0,8	0,2	0,9

Таблиця 6
Залежність між мовою навчання у початковій чи середній школі, в якій навчалися, та мовою спілкування у сім'ї, %

<i>Якою мовою Ви переважно спілкуєтесь в своїй сім'ї (вдома)?</i>	<i>Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, яку ви закінчили?</i>			
	Українською	Російською	В одних класах – українською, в інших – російською	Іншою мовою
1. Виключно українською	61,1	2,4	25,7	17,2
2. Переважно українською, але зрідка російською	19,3	5,1	12,7	0
3. Одні члени сім'ї розмовляють українською, а інші – російською	7,6	6,6	17,6	0
4. Переважно російською, але зрідка і українською	7,0	21,4	21,8	6,9
5. Виключно українською	4,9	64,0	20,4	10,3
6. Іншою мовою	0,0	0,4	2,1	65,5
<i>Україна в цілому</i>	<i>46,4</i>	<i>45,1</i>	<i>7,1</i>	<i>1,4</i>

Таблиця 7
Вплив мови навчання у початковій та середній школі на рівень знання української та російської мови громадянами України, %

<i>Якою мірою Ви володієте такими мовами ...?</i>	<i>Якою мовою велося викладання навчальних предметів у початковій та середній школі, яку ви закінчили?</i>			
	Українською	Російською	В одних класах – українською, в інших – російською	Іншою мовою
1. Українська				
1.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	96,3	50,9	83,7	60,7
1.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	2,9	21,9	9,9	10,7
1.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	0,1	11,4	4,3	10,7

Продовження таблиці 7

1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	0,5	14,6	0,7	14,3
1.5. Практично не розумію цієї мови	0,0	1,2	0,7	3,6
1.6. Інші варіанти	0,1	0,0	0,7	0,0
2. Російська				
2.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	65,8	96,8	77,3	51,7
2.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	16,8	1,5	8,3	13,8
2.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	8,9	0,6	5,7	27,6
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	7,9	0,4	8,5	6,9
2.5. Практично не розумію цієї мови	0,3	0,7	0,0	0,0
2.6. Інші варіанти	0,2	0,0	0,0	0,0

Таблиця 8

Залежність між мовою спілкування батьків та мовою навчання дітей у загальноосвітніх школах та вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, %

<i>Якою мовою в сім'ї спілкувалися Ваші батьки (мати або батько, якщо Ви виховувались у неповній сім'ї, чи викладачі, якщо Ви виховувались у дитячому будинку)?</i>	<i>Якою мовою велось викладання навчальних предметів у початковій чи середній школі, коли Ви в них навчалися?</i>				<i>Якою мовою велось викладання у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, якщо Ви їх закінчили?</i>			
	Українською	Російською	В одних класах українською, в інших – російською	Іншою мовою	Українською	Російською	В одних класах українською, в інших – російською	Іншою мовою
1. Виключно українською	89,2	5,1	5,2	0,5	59,4	15,3	25,1	0,2
2. Переважно українською, але зрідка російською	67,1	20,5	12,4	0,0	39,2	34,3	26,6	0,0
3. Одні з них розмовляли українською, а інші – російською	34,1	47,7	18,2	0,0	20,0	51,1	27,4	1,5
4. Переважно російською, але зрідка і українською	18,8	72,0	9,2	0,0	10,5	69,3	20,2	0,0
5. Виключно українською	4,8	91,6	3,5	0,2	6,6	79,6	13,3	0,5

Таблиця 9

**Динаміка мови спілкування між батьківським
та нинішнім поколінням громадян України
та жителів окремих регіонів, %**

<i>Якою мовою спілкувалися (спілкуються) в сім'ї?</i>	Україна загалом	Регіони України				
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим	
<u>1. Виключно українською</u>						
1.1. Батьки	37,0	88,2	46,3	12,2	1,4	
1.2. Нинішні громадяни	31,5	85,1	38,9	7,6	0,3	
<u>2. Переважно українською, але зрідка і російською</u>						
2.1. Батьки	10,6	2,6	23,1	10,5	2,1	
2.2. Нинішні громадяни	12,2	2,8	25,3	11,5	0,3	
<u>3. З одними членами родини українською, з іншими – російською</u>						
3.1. Батьки	8,9	0,8	7,8	14,4	4,3	
3.2. Нинішні громадяни	7,8	1,0	9,6	13,8	3,0	
<u>4. Переважно російською, але зрідка і українською</u>						
4.1. Батьки	11,0	1,7	9,7	25,0	13,6	
4.2. Нинішні громадяни	15,5	3,1	13,5	26,6	10,5	
<u>5. Виключно російською</u>						
5.1. Батьки	30,5	2,1	13,0	36,8	78,3	
5.2. Нинішні громадяни	32,7	2,8	12,5	39,6	86,0	
<u>6. Іншою мовою</u>						
6.1. Батьки	2,0	4,6	0,1	1,1	0,3	
6.2. Нинішні громадяни	1,3	5,2	0,2	0,9	0,0	

Таблиця 10

**Динаміка мови спілкування українців
та росіян України в батьківському
та нинішньому поколінні, %**

<i>Якою мовою спілкувалися (спілкуються) в сім'ї?</i>	Етнічні українці	Етнічні росіяни
<u>1. Виключно українською</u>		
1.1. Батьки	48,2	3,8
1.2. Нинішні громадяни	41,0	3,3
<u>2. Переважно українською, але зрідка і російською</u>		
2.1. Батьки	13,3	3,8
2.2. Нинішні громадяни	15,2	1,9
<u>3. З одними членами родини українською, з іншими – російською</u>		
3.1. Батьки	10,1	5,4
3.2. Нинішні громадяни	9,2	3,7
<u>4. Переважно російською, але зрідка і українською</u>		
4.1. Батьки	10,8	13,1
4.2. Нинішні громадяни	14,2	16,1
<u>5. Виключно російською</u>		
5.1. Батьки	17,1	74,6
5.2. Нинішні громадяни	19,9	75,1
<u>6. Іншою мовою</u>		
6.1. Батьки	0,5	0,2
6.2. Нинішні громадяни	0,4	0,0

Таблиця 11

Динаміка мови спілкування між батьківським та нинішнім поколінням громадян України різних вікових груп, %

<i>Якою мовою спілкувалися (спілкуються) в сім'ї?</i>	Вікові групи		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше
<u>1. Виключно українською</u>			
1.1. Батьки	33,9	35,3	42,6
1.2. Нинішні громадяни	30,0	31,5	32,8
<u>2. Переважно українською, але зрідка і російською</u>			
2.1. Батьки	10,7	9,4	12,4
2.2. Нинішні громадяни	11,2	9,9	16,5
<u>3. З одними членами родини українською, з іншими – російською</u>			
3.1. Батьки	8,9	9,0	9,0
3.2. Нинішні громадяни	8,1	8,8	6,1
<u>4. Переважно російською, але зрідка і українською</u>			
4.1. Батьки	12,8	11,0	9,4
4.2. Нинішні громадяни	15,2	15,0	13,0
<u>5. Виключно російською</u>			
5.1. Батьки	31,8	33,8	24,2
5.2. Нинішні громадяни	33,9	33,6	30,4
<u>6. Іншою мовою</u>			
6.1. Батьки	2,1	1,6	2,5
6.2. Нинішні громадяни	1,6	1,2	1,2

Таблиця 12

Ставлення жителів різних регіонів України до статусу мов в Україні, %

Чи підтримуєте Ви особисто такі можливі рішення?	Україна загалом	Регіони України			
		Західна Україна	Центральна Україна та Північний Схід	Південь та Південний Схід	Донбас та Крим
<u>1. Українська мова має бути єдиною державною, але всі громадяни мають право на вільне спілкування і розвиток рідною мовою</u>					
1.1. Так	63,1	93,6	76,4	55,7	22,8
1.2. Ні	31,2	3,7	15,5	39,6	71,0
1.3. Не визначилися	5,8	2,7	8,1	4,7	6,3
<u>2. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні</u>					
2.1. Так	45,0	8,4	28,0	62,7	82,0
2.2. Ні	44,7	80,5	56,0	30,3	13,3
2.3. Не визначилися	10,3	11,1	16,0	7,0	4,8
<u>3. Російській мові треба надати статусу офіційної тільки в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян</u>					
3.1. Так	34,8	26,3	23,7	49,5	40,5
3.2. Ні	46,7	60,8	51,2	38,5	37,5
3.3. Не визначилися	18,5	12,9	25,1	12,0	22,0

Таблиця 13

Ставлення різних вікових та поселенських груп громадян України до статусу мов в Україні, %

Чи підтримуєте Ви особисто такі можливі рішення?	Вікові групи			Типи поселень		
	18–29 років	30–54 роки	55 років і більше	Столиця та обласні центри	Інші міста	Села
<u>1. Українська мова має бути єдиною державною, але всі громадяни мають право на вільне спілкування і розвиток рідною мовою</u>						
1.1. Так	64,7	61,7	63,9	65,8	49,3	77,1
1.2. Ні	30,6	31,3	31,5	26,5	46,6	16,7
1.3. Не визначилися	4,7	7,0	4,6	7,7	4,0	16,2
<u>2. Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні</u>						
2.1. Так	41,6	46,6	45,5	45,6	54,0	33,5
2.2. Ні	49,4	42,4	44,4	43,2	38,5	53,4
2.3. Не визначилися	9,1	11,1	10,1	11,2	7,4	13,1
<u>3. Російській мові треба надати статусу офіційної тільки в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян</u>						
3.1. Так	33,3	36,0	34,2	36,5	37,2	30,3
3.2. Ні	52,1	43,6	47,2	43,0	45,5	51,6
3.3. Не визначилися	14,6	20,4	18,6	20,5	17,3	18,1

Таблиця 14

Залежність між рівнем володіння українською та російською мовами та ставленням до потреби надання російській мові статусу другої державної, %

<i>Рівень володіння українською чи російською мовою</i>	<i>Чи підтримуєте Ви такі рішення? Російській мові треба надати статус другої державної в Україні</i>		
	Так	Ні	Не визначилися
Якою мірою Ви володієте такими мовами як ...?			
<u>1. Українська</u>			
1.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	34,3	54,4	11,3
1.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	76,2	15,4	8,3
1.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	78,9	15,6	5,5
1.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	74,8	18,7	6,5
1.5. Практично не розумію цієї мови	76,9	7,7	15,4
1.6. Інші варіанти	–	–	–
<u>2. Російська</u>			
2.1. Вільно можу говорити, читати та писати цією мовою	49,8	40,2	9,9
2.2. Вільно можу читати та писати, але маю проблему при розмові	28,4	58,5	13,1
2.3. Вільно можу читати цією мовою, але не пишу і не говорю	20,6	66,0	13,4
2.4. В основному розумію цю мову, але в розмові і в читанні маю певні проблеми	15,7	76,4	7,9
2.5. Практично не розумію цієї мови	–	–	–

Таблиця 15

Залежність між мовою спілкування в сім'ї та ставленням до статусу російської мови як другої державної, %

<i>Якою мовою Ви спілкуєтесь в своїй сім'ї (вдома)?</i>	<i>Чи підтримуєте Ви такі рішення? Російській мові треба надати статусу другої державної в Україні</i>		
	Так	Ні	Не визначилися
1. Виключно українською	13,6	74,0	12,3
2. Переважно українською, але зрідка і російською	29,7	55,6	14,6
3. З одними членами родини українською, з іншими – російською	47,4	41,0	11,5
4. Переважно російською, але зрідка і українською	50,3	40,0	9,7
5. Виключно російською	77,2	16,1	6,7
6. Іншою мовою	75,0	25,0	0,0

Таблиця 16

Залежність між мовою спілкування в сім'ї та ставленням до української мови як єдиної державної, %

<i>Якою мовою Ви спілкуєтесь в своїй сім'ї (вдома)?</i>	<i>Чи підтримуєте Ви такі рішення? Українська мова має бути єдиною державною, але всі громадяни мають право на вільне спілкування і розвиток рідною мовою</i>		
	Так	Ні	Не визначилися
1. Виключно українською	90,1	6,4	3,5
2. Переважно українською, але зрідка і російською	78,1	19,8	2,1
3. З одними членами родини українською, з іншими – російською	68,6	26,3	5,1
4. Переважно російською, але зрідка і українською	60,8	31,5	7,7
5. Виключно російською	31,0	60,5	8,4
6. Іншою мовою	76,9	15,4	7,7

Таблиця 17

Залежність між мовою спілкування в сім'ї та ставленням до статусу офіційної тільки в окремих регіонах України, %

<i>Якою мовою Ви спілкуєтесь в своїй сім'ї (вдома)?</i>	<i>Чи підтримуєте Ви такі рішення? Російській мові треба надати статусу офіційної тільки в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян</i>		
	Так	Ні	Не визначилися
1. Виключно українською	20,2	62,1	17,7
2. Переважно українською, але зрідка і російською	33,8	48,9	17,3
3. З одними членами родини українською, з іншими – російською	43,9	36,3	19,7
4. Переважно російською, але зрідка і українською	49,7	32,2	18,2
5. Виключно російською	39,5	40,9	19,7
6. Іншою мовою	73,7	21,1	5,3

Таблиця 18

Взаємозв'язок між рівнем підтримки української мови як єдиної державної та підтримкою надання російській мові статусу другої державної, %

<i>Українська мова має бути єдиною державною, але всі громадяни мають право на вільне спілкування та розвиток рідною мовою</i>	<i>Російській мові треба надати статус офіційної тільки в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян</i>		
	Так	Ні	Не визначилися
1. Так	24,4	64,3	11,2
2. Ні	85,1	13,6	1,3
3. Важко сказати	43,0	7,0	50,0
<i>Усі громадяни України</i>	<i>44,6</i>	<i>45,0</i>	<i>10,4</i>

Таблиця 19

Взаємозв'язок між рівнем підтримки української мови як єдиної державної та підтримкою надання російській мові статусу офіційної в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян, %

<i>Українська мова має бути єдиною державною, але всі громадяни мають право на вільне спілкування та розвиток рідною мовою</i>	Російській мові треба надати статусу офіційної тільки в тих регіонах, де на цьому наполягає більшість громадян		
	Так	Ні	Не визначилися
1. Так	30,9	51,1	18,1
2. Ні	38,9	47,2	13,9
<i>Усі громадяни України</i>	<i>46,5</i>	<i>3,5</i>	<i>50,0</i>

Таблиця 20

Ставлення представників різних поселенських груп до необхідності знання дітьми (онуками) української російської та обох цих мов, %

<i>Як Ви вважаєте, чи необхідне Вашим дітям (онукам) знання ...</i>	Тип поселення		
	Столиця та обласні центри	Інші міста	Села
I. Української мови			
1.1. Так, обов'язково	93,3	95,0	97,8
1.2. Ні, не обов'язково	3,9	3,2	1,2
1.3. Не визначилися	2,8	1,8	0,9
II. Російської мови			
2.1. Так, обов'язково	85,7	90,2	75,2
2.2. Ні, не обов'язково	11,0	9,0	19,8
2.3. Не визначилися	3,3	0,8	5,0

Наукове видання

Олександр Вишняк

**МОВНА СИТУАЦІЯ
ТА СТАТУС МОВ В УКРАЇНІ:
ДИНАМІКА, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ
соціологічний аналіз
(українською мовою)**

Наукові рецензенти:

Аза Л.О., доктор соціологічних наук
Михальченко М.І., доктор філософських наук

Відповідальна за випуск *Т.Загороднюк*
Редактор *В.Гломозда*
Коректор *Л.Тютюнник*
Комп'ютерна верстка *О.Соколова*

Підписано до друку 15.03.2009 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 11,0. Зам. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "Поліграфічний центр "Фоліант".
04176, Київ-76, вул. Електриків, 26
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)